T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
GÜZEL SANATLAR ENSTİTÜSÜ
GRAFİK ANASANAT DALI
Yüksek Lisans Tezi

GRAFİK BİR İLETİŞİM BİÇİMİ OLARAK İLKÇAĞ YAZI SİSTEMLERİ

Hazırlayan
Saadet Belen ÖZŞAHİN

Danışman
Doç. Fuat AKDENİZLİ

İzmir / 2019

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans Tezi Dönem Projesi olarak sunduğum "GRAFİK BİR İLETİŞİM BİÇİMİ OLARAK İLKÇAĞ YAZI SİSTEMLERİ" adlı çalışmanın, tarafımdan, akademik kurallara ve etik değerlere uygun olarak yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

……/…../…..

Saadet Belen Özşahin

TUTANAK

Dokuz Eylül Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü'nün ...../...../...../ tarih ve.....sayılı toplantısında oluşturulan jüri, Lisansüstü Öğretim Yönetmeliği'nin.....maddesine göre Grafik Anasanat Dalı, Yüksek Lisans öğrencisi S. Belen ÖZŞAHİN "GRAFİK BİR İLETİŞİM BİÇİMİ OLARAK İLKÇAĞ YAZI SİSTEMLERİ" konulu tezini incelenmiş ve aday ...../...../...../ tarihinde, saat .....'da jüri önünde tez savunmasına alınmıştır.

Adayın kişisel çalışmaya dayanan tezini savunmasından sonra ..... dakikalık süre içinde gerek tez konusu, gerekse tezin dayanağı olan anasanat dallarından jüri üyeleri tarafından sorulan sorulara verdiği cevaplar değerlendirilerek tezin ..... olduğuna oy ..... ile karar verilmiştir.

BAŞKAN

ÜYE ÜYE

ÖZET

Çalışmada genel olarak yazı öncesi toplumlar ve ilkçağ uygarlıklarının kullandığı yazı sistemleri incelenmiştir. Uygarlıkla beraber gelişen yazının alfabe seviyesine gelmesi uzun bir zaman dilimini kapsamaktadır. Mağara resimlerinden günümüzde kullandığımız alfabelere kadar yazının birçok farklı türü vardır. İlkçağ toplumlarında hiyeroglif, çivi yazısı gibi formlarda kullanılan yazı, ilkçağın son bin yılında Fenike uygarlığı ile birlikte alfabe seviyesine ulaşmıştır. Çalışmada, yazının resimlerden itibaren Fenike uygarlığına kadar biçimsel ve simgesel dönüşümleri ayrıntılı olarak incelenmiştir.

Çalışmanın amacı, ilkçağ yazı sistemlerin kullanan uygarlıklar hakkında genel bilgi vererek grafik bir iletişim biçimi olarak incelemektir. Yazı sistemlerinin bulunduğu materyallerin fotoğrafları metinlerin içine yerleştirilmiştir. Sonuç bölümünde çalışmadan çıkarılan sonuçlar ve grafik tasarım alanına yapacağı katkılar değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Grafik tasarım, ilkçağ, yazı sistemler, alfabe, hiyeroglif.

ABSTRACT

The writing systems used by pre-writing societies and early ages civilizations were researched in this study.

It takes a long time to reach the level of the alphabet which develops together with civilization. From the primitive paintings to the alphabets in the caves used today, there are many different kind of systems. The writing used in forms such as hieroglyphs and cuneiforms in early age societies reached the alphabet level with the Phoenician civilization in the last thousand years of the first century. In the study, the formal and symbolic transformations from the pictures to the Phoenician civilization have been examined in detail.

The purpose of the study is to examine the writing systems used by giving general information about the civilizations using the first-century writing systems. The photographs of the materials on which the writing systems are located and embedded in the texts.

In the conclusion section, the results obtained without working and the contributions to the field of graphic design have been evaluated.

Key Words: Graphic design, the first era, alphabe, hieroglyph.

ÖNSÖZ

Bu çalışmamda ilkçağ uygarlıklarının kullandığı yazı sistemleri ele alınmıştır. Kullanılan yazı sistemleri resim boyut, sembol ve grafik açasından ele alınmıştır. Çalışmada yazı resimleri görsellerle desteklenerek konu genişletilmeye çalışmıştır.

Tez çalışmamda planlanmasında, araştırılmasında, yürütülmesinde ve oluşumunda ilgi ve desteğini esirgemeyen, engin bilgi ve tecrübelerinden yararlandığım, yönlendirme ve bilgilendirmeleriyle çalışmamı bilimsel temeller ışığında resimlendiren sayın hocam Doç. Fuat Akdenizli ’ye sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Yine çalışmamda katısı bulunan her daim desteğini arkamda hissettiğim sevgili aileme, Arzu Gödekoğlu’na ve çok sevgili arkadaşlarım Aylin Akhan, Ecem ve Cankat Gödekoğlu’na teşekkürü bir borç bilirim.

GRAFİK BİR İLETİŞİM BİÇİMİ OLARAK
İLKÇAĞ YAZI SİSTEMLERİ

İÇİNDEKİLER

YEMİN METNİ ii
TUTANAK iii
ÖZET iv
ABSTRACT v
ÖNSÖZ vi
İÇİNDEKİLER vii
RESİMLER LİSTESİ ix
GİRİŞ 1

1. BÖLÜM
YAZI ÖNCESİ TOPLUMLAR VE İLKÇAĞDA ORTADOĞU YAZI SİSTEMLERİ

1.1. Tarih Öncesi Toplumlarda Görsel İletişim 8
1.2. İlkçağ Uygarlıkları ve Yazı Sistemlerine Giriş 19
1.3. İlkçağ Ortadoğu Uygarlıkları ve Yazı 22
1.3.1. Sümerler ve Çivi Yazı Sistemi 33

2. BÖLÜM
İLKÇAĞDA AFRİKA VE ASYA'DA YAZI SİSTEMLERİ

2.1. Eski Mısır Uygarlığı ve Yazı 36
2.1.1. Mısır Hiyeroglif Yazı Sistemi 44
2.2. Çin Uygarlığı ve Yazı 49
2.2.1. Çin İdeogramları 51

3. BÖLÜM
İLKÇAĞDA EGE, AKDENİZ VE ANADOLU'DA YAZI SİSTEMLERİ

3.1. Ege Uygarlıkları ve Yazı 56
3.2. Anadolu Uygarlıkları ve Yazı 65
3.3. Akdeniz Uygarlıkları ve Yazı 75
3.3.1. Fenike Alfabesi 78

4. BÖLÜM
UYGULAMALAR

4.1. Nannan-Monumental Fontu 83
4.2. Muazzez İlmiye Çığ Kitap Kapakları 86

SONUÇ 98

KAYNAKÇA 105

ÖZGEÇMİŞ

RESİMLER LİSTESİ

Resim 1- İspanya Altamira mağarasında bulunan bir bizon çizimi 8
Kaynak: Carter, Ron (1981). *Uygarlık Tarihi*, İstanbul: Remzi Kitabevi Yayınlar
Resim 2- Yaban öküzleri atlar İspanya. 9
Kaynakça: Carter, Ron (1981). *Uygarlık Tarihi*, İstanbul: Remzi Kitabevi Yayınları
Resim 3- İspanya'da bulunan 42.000 yıllık mağara resmi 10
Kaynakça: http://sacradamus.ru/art_world/iskusstvo-paleolita-peshhera-shove.html
Erişim Tarihi: 02.05.2018.
Resim 4- Döğüşen bizonlar resmi 11
Kaynak: Carter, Ron (1981). *Uygarlık Tarihi,* İstanbul: Remzi Kitabevi Yayınları
Resim 5- Fransa'da Lascaux Mağarası'nda hayvan figürleri 12
Kaynakça: https://ahmetustanindefteri.blogspot.com/2015/01/Cave-Art-Lascaux-Magarasi.html Erişim Tarihi: 15.05.2019.
Resim 6- Mamut resmi 13
Kaynakça: https://seyler.eksisozluk.com/1940tafransada-cocuklarin-tesadufen
-kesfettigi-magara-lascauxça
Erişim Tarihi: 20.06.2018.
Resim 7- Kazakistan'daki kaya resmi 14
Kaynakça: http://whc.unesco.org/en/list/1145/gallery/&maxrows=27
Erişim Tarihi: 8 Şubat 2018.
Resim 8- Afrika, Avustralya, Avrupa ve Kuzey Amerika'da rastlanan petroglifler 14
Kaynakça:http://hasshe.com/lascaux-cave-painting-symbols-worksheet-5c148cd38719620724a945.
Resim 9- Avrupa'da rastlanan petrogliftir 15
Kaynakça:http://sacradamus.ru/art_world/iskusstvo-paleolita-peshhera-shove.html
Erişim Tarihi:27.04.2019
Resim 10- Altamira mağarası 16
Kaynakça : https://gazetekarinca.com/2018/11/32-bin-yil-oncesine-yolculuk-İnsanligin-insanligin-en-eski-muammasi-demet-parlar/
Erişim Tarihi: 15.05.2019.
Resim 11- Sümerlilerin ilkyazı denemeleri 20

Kaynakça: Carter, Ron (1981) Uygarlık Tarihi, Remzi Kitabevi Yayınları
Resim 12- Çanakların üzerine yapılan ideogramlar 21
Kaynakça: Carter, Ron (1981) Uygarlık Tarihi, Remzi Kitabevi Yayınları
Resim 13- Ön Asya haritası 22
Kaynakça: https://www.nkfu.com/on-asya-uygarliklari-mezopotamya-nelerdir/
Erişim Tarihi: 15.05.2019.
Resim 14- Sümer haritası 23
Kaynakça: http://www.restarch.com/mimarlik-tarihi/uygarlik-ve-sanat-tarihi/
Erişim Tarihi: 15.05.2019.
Resim 15- Çivi yazısı Persopolis'deki Darius hazinesinden altın levha……..24
(Arkeoloji Müzesi, Tahran)
Kaynakça: Carter, Ron (1981). *Uygarlık Tarihi,* İstanbul: Remzi Kitabevi
Yayınları
Resim 16- Sümerlerin kil üzerine yapılmış mühürler 25
Kayakça: http://www.uralakbulut.com.tr/wp-content/uploads/2009/11/MATBAAYI-GUTENBERG-DE%C4%9E%C4%B0L-%C3%87%C4%B0NL%C4%B0LER-KE%C5%9EFETT%C4%B0.docKASIM-2011.pdf Erişim Tarihi:03.05.2019.
Resim 17- Gılgamış destanı..... 27
Kaynakça: https://gaiadergi.com/gilgamis-destani-ustune/
Erişim Tarihi: 02.05.2016.
Resim 18- İlk kadın maskı 28
Kaynakça: Köroğlu, Kemalettin (2006). *Eski Mezopotamya Tarihi,* İstanbul:
İletişim Yayınları
Resim 19- Babil'in asma bahçeleri 30
Kaynakça: http://www.antiktarih.com/2018/06/10/babilin-asma-bahceleri/
Erişim Tarihi: 10.05.2019.
Resim 20- İşkar kapısı 31
Kaynakça: Farthig, Stephen (2012). *Sanatın Tüm Öyküsü.* Çin: Hayalperest
Yayınevi 34.

Resim 21- Çivi yazısı örneği 34
Kaynakça: https://www.wikitarih.com/yazinin-icadi/
Erişim Tarihi: 15.05.2019.
Resim 22- Mısır haritası 36
Kaynakça: Manuelian, Peter Der(2015). 30 *Saniyede Antik Mısır*, Caretta
Reklam ve Hakla ilişkiler
Resim 23- Narmer paleti 38
Kaynakça: Manuelian, Peter Der (2015). *30 Saniyede Antik Mısır*, Caretta
Reklam ve Hakla ilişkiler
Resim 24- Mısır çömlekleri 40
Kaynakça: Manuelian, Peter Der (2015). *30 Saniyede Antik Mısır*, Caretta
Reklam ve Hakla ilişkiler.
Resim 25- Rosetta taşı 41
Kaynakça: https://www.britishmuseum.org/whats_on/friday-lates/spotlight-tours/
Spotligspotlight_tour_rosetta_stone.aspx
Erişim Tarihi: 24.04.2019.
Resim 26- Kartuş örneği 43
Kaynakça: http://www.uralakbulut.com.tr/wp-content/uploads/2009/11/hiyeroglif.pdf
Erişim Tarihi: 02.05.201948.
Resim 27- Mısır yazısının çözümü 43
Kaynakça:http://www.uralakbulut.com.tr/wp-content/uploads/2009/11/hiyeroglif.pdf
Erişim Tarihi: 02.05.2019.
Resim 28- Mısır hiyeroglif yazısı 44
Kaynakça: https://defineplatformu.tr.gg/Misir-hiyeroglif-yazisi.htm
Erişim Tarihi: 15.05.2019.
Resim 29- Hiyeroglif yazı örneği 45
Kaynakça: http://www.museivaticani.va/content/museivaticani/en/collezioni/
musei/museo-gregoriano-egizio/sala-i--reperti-epigrafici/stele-di-hatshepsut-e-
thutmosi-iii.html Erişim Kaynağı: 12.05.2018.

Resim 30- Hiyeroglifte yer alan imge örnekleri 46
Kaynakça: https://pxhere.com/tr/photo/1230826
Erişim Tarihi: 10.03.2018.
Resim 31- Kıpti dili 47
Kaynakça: https://www.alfabesi.com/kipti-alfabesi/
Erişim Tarihi: 07.06.2018.
Resim 32- Hiyeroglif taş üzerine kazınmış örnek 48
Kaynakça: Becer, Emre. (2011). *İletişim ve Grafik Tasarım,* Ankara: Dost kitabevi
Resim 33- Papirüs üzerine yazılmış hiyeroglif yazısı 49
Kaynakça: Becer, Emre. (2011). *İletişim ve Grafik Tasarım,* Ankara: Dost kitabevi
Resim 34- Çin piktogram örneği Yukarıdan aşağıya: güneş, dağ, çevre, tarla, sınır kapısı gibi nesneler yazılmıştır. 51
Kaynakça: Jean, Georges. (2015), *Yazı İnsanlığın Belleği,* İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, Genel Kültür Dizisi.
Resim 35- Eski Çince piktogramlar..... 52
Kaynakça: http://portuguese.cri.cn/chinaabc/chapter14/chapter140507.htm
Erişim Tarihi: 20.02.2019.
Resim 36- Çin'de bulunan kaplumbağa kabukları 53
Kaynakça: http://turkish.cri.cn/862/2009/03/18/1s111467.htm
Erişim Tarihi: 03.05.2019.
Resim 37- Çin Mührü 54
Kaynakça: Jean, Georges (2015). *Yazı İnsanlığın Belleği,* İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, Genel Kültür Dizisi.
Resim 38- Baskı örneği 55
Kaynakça: Becer, Emre (2011). *İletişim ve Grafik Tasarım,* Ankara: Dost kitabevi
Resim 39- Çin Kaligrafi örneği (Jean, 2015: 48) 55
Kaynakça: Jean, Georges (2015), *Yazı İnsanlığın Belleği,* İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, Genel Kültür Dizisi.
Resim 40- Minos Hiyeroglifleri (http://www.britishmuseum.org) 57
Kaynakça:http://www.britishmuseum.org/explore/highlights/highlights_search_ results.aspx?sea rchText=minos
Erişim Tarihi: 27.10.2018

Resim 41- Linear A yazısı (http://www.britishmuseum.org) 58
Kaynakça:http://www.britishmuseum.org/search_results.aspx?searchText=
linear+a&q=linear+a Erişim Tarihi: 10.06.2018
Resim 42- Linear B yazısı (http://www.britishmuseum.org) 59
Kaynakça:http://www.britishmuseum.org/search_results.aspx?searchText=
linear+a&q=linear+b Erişim Tarihi: 10.02.2018
Resim 43- Aslanlı kapısı 60
Kaynakça: Pischel, Gina (1981). *Sanat Tarihi Ansiklopedisi,* Milano: Görsel
Yayınlar Ansiklopedik Neşriyat Ticaret ve Sanayi A.Ş
Resim 44- Atreus'un Hazine evi 61
Kaynakça: Pischel, Gina. (1981). *Sanat Tarihi Ansiklopedisi,* Milano: Görsel
Yayınlar Ansiklopedik Neşriyat Ticaret ve Sanayi A.Ş
Resim 45- Altın mask 62
Kaynakça: Taşpınar, Emin. (2018) *Mikenai Seramiği,* Erzurum:
file:///D:/Users/pc/Desktop/MIKEN_SERAMIGI_EMIN_TASPINAR.pdf.pdf
Erişim Tarihi: 10.05.2019
Resim 46- Antik Yunan alfabesi 64
Kaynaklar, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, den. Yrd. Doç. Dr. Gülçin
İlgezdi Bertram Kırşehir: Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,
Kırşehir.
Resim 47- Akadca yazı örneği 67
Kaynakça:http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_
object_details/c ollection_image_gallery.aspx?assetId=1183379&objectId=327256
&partId=1 Erişim Tarihi: 10.09.2018.
Resim 48- İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde sergilenen Kadeş Antlaşması tableti 68
Kaynakça: https://antlasmalar.com/kades-antlasmasi/
Erişim Tarihi: 14.02.2019.

Resim 49- Hitit çivi yazısı 69
Kaynakça:http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details/c ollection_image_gallery.aspx?assetId=1365397&objectId=327265&partId=1 Erişim Tarihi: 17.09.2018
Resim 50- Babil çivi yazısı ile yazılmış Hammurabi kanunları 70
Kaynakça: http://www.wikiwand.com/tr/Hammurabi_Kanunlar%C4%B1
Erişim Tarihi: 08.04.2019.
Resim 51- Frigce yazıtlar 73
Kaynakça: Alparaslan, Metin (2009). *Hititolojiye Giriş*, İstanbul: Türk Eskiçağ Bilimleri.
Resim 52- Urartu çivi yazısı 74
Kaynakça:http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details/c ollection_image_gallery.aspx?assetId=1493330&objectId=369460&partId=1 Erişim Tarihi: 04.10.2018
Resim 53- İbrani alfabesi (http://edizroma.blogspot.com/2014/09/alfabeler.html) 77
Kaynakça: http://edizroma.blogspot.com/2014/09/alfabeler.html
Erişim Tarihi: 16.02.2019.
Resim 54. Irak Horsabad'daki (Dur Şarrukin) bulunan bu alçak kabarma 78
Kaynakça: Jean, Georges (2015). *Yazı İnsanlığın Belleği,* İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, Genel Kültür Dizisi.
Resim 55- Fenike alfabesi (https://anatolianscripts.com/type/fenike-alfabesi/)..... 79
Kaynakça: https://anatolianscripts.com/type/fenike-alfabesi/
Erişim Tarihi:20.03.2019.
Resim 56- Fenike alfabesi (http://www.schorr.pl/images/pismohebrajskie.pdf) 80
Kaynakça: http://www.schorr.pl/images/pismohebrajskie.pdf
Erişim tarihi: 20.11.2018.
Resim 57- Nannan- Monumental fontu 83
Çizer: Belen Özşahin
Resim 58- Nannan- Monumental fontu 84
Çizer: Belen Özşahin

Resim 59- Nannan- Monumental fontu kullanım örneği 85
Çizer: Belen Özşahin
Resim 60- Kitap kapağı 1. Gılgamış tarihte ilk kral kahraman 86
Çizer: Belen Özşahin
Resim 61- Kitap kapağı 2. Hitit ve Hatuşa 87
Çizer: Belen Özşahin
Resim 62- Kitap kapağı 3. Ortadoğu uygarlık mirası 1 88
Çizer: Belen Özşahin
Resim 63- Kitap kapağı 4. Ortadoğu uygarlık mirası 2 89
Çizer: Belen Özşahin
Resim 64- Kitap kapağı 5. Uygarlığın kökeni Sumerliler 1 90
Çizer: Belen Özşahin
Resim 65- Kitap kapağı 6. Uygarlığın kökeni Sumerliler 2 91
Çizer: Belen Özşahin
Resim 66- Kitap kapağı 7. Sumerliler Türklerin bir koludur: Sumer Türk Kültür Bağları 92
Çizer: Belen Özşahin
Resim 67- Kitap kapağı 8. bereket kültü ve mabet fahişeliği 93
Çizer: Belen Özşahin
Resim 68- Kitap kapağı 9. Sümerlilerde Tufan- Tufan'da Türkler 94
Çizer: Belen Özşahin
Resim 69- Kitap kapağı 10. İnanna'nın Aşkı- Sümer'de inanç ve kutsal evlenme 95
Çizer: Belen Özşahin
Resim 70- Kitap kapağı 11. Sumer Hayvan Masalları 96
Çizer: Belen Özşahin
Resim 71- Kitap kapağı 12. Sumerli Ludingirra geçmişe dönük bilimkurgu 97
Çizer: Belen Özşahin
Resim 72- Fransa Lascaux mağara resmi 98
Kaynakça: Curtıs, Gregory. (2017), *Mağra Ressamları,* İstanbul: Reding kitap

Resim 73- El Castillo mağarası 99

Kaynakça: https://www.nationalturk.com/en/the-oldest-painting-art-found-in-el-castillo-cave-in-spain-19738/ Erişim Tarihi: 16.05.2019

Resim 74- Karşılaştırmalı yazı örnekleri 100
Kaynakça: http://okuyorumben.com/yazinin-tarihi-kisaca-gelisimi/
Erişim Tarihi: 16.05.2019

Resim 75- Roma alfabesi 103
Kaynakça:http://ewiki.org/tr/images/Bat%C4%B1_Roma_%C4%B0mparatorlu%C4%9Fu#images-7 Erişim Tarihi: 16.05.2019

GİRİŞ

Bu çalışmada, hem sanatsal hem de iletişim biçimi olarak kabul edilen resimlerden başlayarak ve İlkçağ 'da kullanılan alfabelere kadar geçen süreçteki yazının gelişimi incelenmeye çalışılacaktır. Yazıların coğrafi dağılımları, özellikleri ve söz konusu işaretleri oluşturan toplumlar üzerinde durulacaktır.

Çalışma oluşturulurken ilk olarak kütüphanelerde konuyla ilgili kaynaklar incelenmiştir. Alanla ilgili kaynak taramasından sonra konuyla ilgili görsellere ulaşılmaya çalışılmıştır. Çeşitli müzelerin internet sitelerinden fotoğraf örnekleri de alınmıştır.

Modern dünyanın yetkin araştırma yöntemleri, yönünü ve ilgisini tarih öncesi zamanlarda yaşayan insan topluluklarına çevirdiğinden bu yana tartışmasız değere sahip sayısız verilere ulaşılmıştır. Elde edilen veriler, uzmanların görüşlerine açıldıktan sonra çok sayıda bilimsel konferansa, üniversite derslerine ve ciltlerce kitaba konu ve materyal oluşmuştur. Bu çalışmaların temel hedefi, tarih öncesi insanların sosyal yaşamlarını oluşturan kategorilerin en doğru biçimde analizidir.

Medeniyetlerin tarihi incelendiğinde dikkat çeken teorilerden birisi Evolution (Gelişme) Nazariyesi teorisidir. Bu teoride; tarih öncesi olarak anılan dönemden günümüze kadar olan süreç içerisinde insanoğlu daima ilerleme kaydetmiştir. Bu ilerlemenin, basitten karmaşığa doğru bir yol izlediği savunulmuştur. Evolution teorisi; "insan ruhunun her yerde bir ve aynı olduğu düşüncesine dayanmaktadır; dolayısıyla çeşitli topluluklar eşit şartlar altında aynı şeyleri vücuda getirmeğe, birbirine paralel resimde düşünmeğe ve aynı mahiyette keşifler ve icatlar yapmağa muktedirler." demektedir. Bu görüşe eleştiriler de getirilmektedir. Sosyal ve kültürel gelişmelerin bir çizgi doğrultusunda ilerlemediği, her yerde aynı yönde gelişme göstermediği ve zaman zaman duraklamalar yaşandığı savunulmuştur. Kültürler arasında farklılıklar yaşandığı, bu farklılıkların da ana sebebinin dinle ilgili alanlardan kaynaklandığı belirtilmiştir. Buna göre; din, sosyal dayanışma, sanat ve teknik aletlerin, toplumlar ve kültürler

arasında farklılıklar göstermesi dolayısıyla kültürler arasında aynı ilerlemenin söz konusu olamayacağı düşüncesi dile getirilmiştir (Kafesoğlu, 2007: 18,19).

Konuyla ilgili diğer bir düşünce de *Diffusion* teorisidir. Bu teoride; kültürün sürekli gelişme gösterdiği kabul edilir. Gelişmenin ana sebebinin toplumlar arasındaki karşılıklı etkileşime dayandığı savunulmaktadır. Böylelikle kültürel unsurların aktarıldığı belirtilmiştir. Kültür unsurlarının araştırılırken kaynakların incelenmesi durumuna *"tarihçi ekol"* adı verilmektedir. Alman bilim insanı A. Bastian ve coğrafyacı, jeopolitikçi ve etnolog olan F. Ratzel, *"Völkerkunde"* adlı eserinde bu teoriyi ele almışlardır. Teoride kültür; insanların taklit eğilimleri sonucunda ortaya çıkmıştır. *Diffusion* ekolünü benimseyenler de; keşif ve icatların ikinci planda tutulması gerektiğini, asıl sorunun insanoğlunun başka bir yerde gördüğünü kolayca alabildiği noktasında olduğunu savunmuşlardır (Kafesoğlu, 2007: 19)

Tarih öncesi dönemlere karşı ilgi giderek artış göstermiş, üzerine daha fazla çalışma yapılmaya başlanılmıştır. Elde edilen bulgular, daha bilimsel eserlerin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Böylelikle tarihin derinliklerine inilmiş, '*karanlık çağlar'* olarak anılan yıllar bir bakıma aydınlatılmaya çalışılmıştır. Ancak modern bilimsel çabanın sık sık kesintiye uğradığını söylemek de yanlış olmayacaktır. Başta sanat, inanç, iletişim ve felsefe gibi alanların tarih öncesi izlerinin sürülmesinde fiziki bulguların pek az değer taşıdığı ya da karşıt bir resimde mutlak bir değer içerdiği düşünülmektedir. Tarih öncesi insanların dini, düşünsel ürünlerinin analizinde; bir el baltası, ocak yapım tekniği ya da ölü gömme törenlerine dair bulguların yeterli olmadığı görülmektedir. Şanlıurfa'da bulunan Göbeklitepe Tapınak Alanı ile ilgili tartışmalar; bu durumu yansıtan önemli örneklerden birisidir. Elde edilen zenginliğe karşın, tapınak alanındaki semboller, gerçekleştirilen ritüeler ve ölülerin gömülmesiyle ilgili olarak farklı görüşler ileri sürülmektedir. Arkeologlara yönelik bir eleştiri olarak din felsefecisi - simge bilimci Göktuğ Halis'in konu ile ilgili görüşleri önem taşımaktadır. Halis, arkeologların, dini kavramları yüzeysel inceledikleri konusunda eleştirilerde bulunmuştur. Tapınak ve kült yapı inşaatlarının, insan emeğinin kutsallaştırılmasıyla oluşturulan yapılar olduğunu ifade etmiştir (Halis, 2016: 23).

Kült yapı ve tapınaklarda görülen; kabartmalar, semboller ve resimler bilim dünyasının dikkatini çekmiş, bu durum yeni bir yöntemin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Modern dünyanın, geçmişin izlerini sürmede kullandığı yöntemlerden biri olan sembol biliminin değeri bu aşamada ortaya çıkmaktadır. İncelenen her sembol, işaret, çizim, grafik, simge, ya da figür, bir fikrin temsilcisi ve taşıyıcısı olduğu kanısını oluşturmuştur. Bir diğer önemli konu ise bu durumun; kişiler arası iletişimde, toplumun yapısında ve diğer toplumlarla ilişkisinde belirleyici bir rol oynadığı düşüncesidir.

Yazı öncesi ya da sonrası dönemlerde, tüm topluluklarda "*duygu, düşünce ve ruhsal hallerin"* simgesi olarak değer taşıyan bazı semboller, grafik tasarım olarak da düşünülebilmektedir. Yapılan bilimsel çalışmalar; sembol ve işaretler kullanılarak iletişime geçme eğiliminin, insan türünün doğasında bulunduğunu savunmuştur. Bu eğilimler, evrimin ilk aşamalarından itibaren, beyni ve dili kullanma kapasitesindeki yetkinleşme ile neredeyse eş zamanlıdır. Steven Mithen *"Aklın Tarih Öncesi"* isimli eserinde; insan türünün sembolü kullanma yetisini 3 temel bilişsel becerisiyle sağlandığını açıklamıştır. Bunlar; bilinci kullanma yetisi, zekâ gelişimi ve dil gelişimidir (Minhen,2000: 5-17). Nitekim alfabenin dünyanın çeşitli bölgelerinde birbiriyle bağlantısı olmayan topluluklar tarafından birkaç kez icat edilmesi, bu evrimsel yetkinleşmeyi kanıtlar niteliktedir. Evrimsel yetkinleşme; yerleşik hayata geçme sürecini hızlandıran bir etkendir.

Yazı ile birlikte '*prehistorya*' olarak anılan tarih öncesi dönem sona ermiş, tarihi devirleri başlamıştır. *"İnsanoğlunun kayıt tutmaya başlaması",* uygarlık tarihimizin dönüm noktalarından biri olmuştur. Tabletlere tutulan kayıtların içeriği giderek zenginleşmiştir. Mitolojik öyküler, dualar, siyasî ve ticari ilişkiler, alınan ve satılan mallar, büyü ve fallar incelenen kayıtlarda sıkça rastlanılmıştır. Bu durum tarihi açıdan da önemli olmakla beraber, dönemin aydınlatılması için de büyük değer taşımaktadır (Köroğlu, 2006: 21).

Tarih bilimi, yazıdan önceki dönemleri '*Karanlık Devir'* olarak kabul etse de mağara resimleri ve ideogramlar İ.Ö. 5.000 yılından yani Sümer uygarlığından daha eskidir. Bu resimler, görsel iletişimin ilk örnekleridir. Yazı; sırasıyla mağara resimleri,

ideogramlar, piktogram yazı ve çivi yazısı şeklinde gelişim göstermiştir. Sümer uygarlığında daha az kutsal sayılan işaretler bulunur. Mısır'da işaretler taşıdıkları anlam dağarcığının, "*kutsal ile olan*" bağını hiçbir zaman yitirmemiştir. Onlar, doğanın yaygın nesnelere temas ederek soyutlaşan kadim anlamlarının temsilcisi olmayı sürdürmüştür. Bu semboller; tabut metinlerinden, Ölüler Kitabı'na, piramit metinlerinden dikilitaşlara uzanan çağrışımlarıyla her zaman öte dünya ile ilişkili kutsal sözler, kutsal işaretler ve kutsal çağrışımlar içermektedir (Halis, 2016: 25).

E. Fromm, "Duygusal tepkiler hiçbir ırk ya da toplum ile sınırlı değildir ve bütün insanlarda ortaklık gösterir. Bu sayede insanlar sembol dilini kullanabilmektedir" demiştir (Fromm, 2013: 34). Grafik olarak resimler farklı olsa da ifade ettikleri genellikle aynıdır. Günümüzde de binlerce dil ve değişik alfabe olmasına rağmen anlamsal açıdan birçok ortaklık bulunmaktadır. Ayrıca yazının ilk aşamasında kullanılan ideogram ve piktogram sistemleri, günümüz trafik işaret ve levhalarında evrensel olarak yaşamaya devam etmektedir.

Bazı çizim-grafik, sembol, ya da figüratif nitelikli buluntular, ilkel dünyadan modern dünyaya kesintisiz bir güç ve anlam taşıyıcısı olarak değerlendirilebilir. İnsan gırtlağının çıkardığı en ilkel sesler, zamanla büyüsel aktivitelerin önemli bir unsuru haline gelmiştir. Bu durum, üç büyük semavi dinde kendini göstermiştir. İslam'ın Bakara Suresi ve Ayet-el Kürsi duası, Hıristiyanlığın koruyucu Haç sembolizmi ve İsa'nın cin kovma sahnelerinde, Şeytan Çıkarma ayinlerinde kullanılması ve Yahudiliğin Kral Süleyman'ın mührünün koruyucu niteliği bu durumu en iyi anlatan örnekler arasında gösterilebilir. Totem toplumlarında bireylerin bedenlerine kazınan sembollerin onları soyun üyesi yapma gibi bir işlevi vardır. Bu durum günümüzün nüfus cüzdanlarının kişiyi, bir ulusun üyesi haline getiren bayrak sembolizmiyle karşılaştırılabilir. Aynı zamanda aşiret üyelerinin taşıdığı semboller ve sürü hayvanlarının, belli bir kişiye ait kılan damgalama yöntemleri de bulunmaktadır (Yalçınkaya, 1989: 75-81).

Fransa ve İspanya'da, tarihi 30-35 bin yıl öncesine uzanan mağaraların gözden uzak bölümleri, çizimler aracılığıyla arkaik tapınaklar ya da "kutsal mekân" niteliği

kazanmıştır. Örneğin; Antalya Karain Mağarası'nın en karanlık üçüncü bölümünde; bir köşeye çizilmiş şematik at başı ve gövdesi bulunmuştur. İnsan betimlemelerini değerlendiren Işın Yalçınkaya, figürlerin uzak yerlere çiziminin tüm dünyada yaygın biçimde gözüken bir durum olduğunu belirtmiştir (Yalçınkaya, 1989: 81).

Kızılderililer Avrupalı işgalciler ile gerçekleştirdikleri antlaşmalara bu simgelerle imza atmıştır. Bu bilgiler ışığında semboller, disiplinler arası bir yaklaşımla değerlendirilmelidir.

Bilim insanları; işaret, iz, sembol ya da figürlerden oluşan çizimler aracılığıyla duygu, düşünce ve ruhsal gerçekliklerin temsilinin on binlerce yıla uzanan bir geçmiş oluşturduğunu savunmuştur. Tarihin bilinen ilk büyük medeniyetleri, Mısır ve Sümer toplumlarıdır. Bu toplulukların medeniyet olgusunun temeli olarak kabul edilen "yazı sistemlerinin" arkaik ve soyut anlamın kültürel ifadesi olarak değerlendirilmesi gerekmektedir. Nitekim soyut kültürel anlamlar kazanmadan önce bu sembollerin hesap yapma amacıyla ve gereklilikten ortaya çıktığı göz ardı edilmemelidir.

Bilindiği üzere, tarihte yazıyı ilk kez Sümerler kullanmıştır. Ticarî ve ekonomik faaliyetlerin sağlıklı biçimde kaydedilme kaygısı, yazının ortaya çıkmasında belirleyici etken olmuştur. Diğer taraftan çivi yazısının -*onu kullanan ilk kişiler tapınak rahipleri olsa da*- ilk kez sistemli ve yaygın bir biçimde gündelik yaşamda kullanımının, Sümer'de başladığı söylenebilir. Bu durum, yazının kutsal bağlamlar taşıyan sembol ve çizimlerden başka bir kategoriye evirildiğini göstermektedir. Artık bu çaba, gündelik ve yaşamsal durumlar içindir. Tarihin bilinen ilk alfabesi de Fenikeliler tarafından, yine benzer bir kaygıdan hareketle oluşturulmuştur: Deniz ticareti ve ortaya çıkan kârın sağlıklı kontrolünü yapmak, alfabeyi kullanmadaki ilk amaçtır (Mathers, 2011: 136).

Ortaçağ'da *"kutsal çizim*" ya da seslenişlerin din ile kutsal bağ kurduğuna inanılmıştır. Bu bağın daha sonra, insanlar arasındaki iletişim biçiminin vazgeçilmez unsuru olarak değerini korumaya devam ettiği savunulmuştur. Bu kutsallık düşüncesi, tarihi daha eskilere uzanan yazı sistemlerinden sonra ortaya çıkan alfabeler için de geçerlidir. Her kültürün kendi dili ve harflerinin kutsal olduğuna veya diğer dillerden daha üstün olduğuna inanması, sosyolojik açıdan normal görünmektedir. Tüm bu

bağlamlar; Arapça için Hurufilik, İbranice için ise Kabalacılık gibi "kutsal harf dönüşüm ve devşirmek" ile bağ kuran yüzlerce yıllık aşırı görüşlere sahip okulların kurulmasına dahi yol açmıştır. Kur'an-ı Kerim'in Arapça okunmasının büyük bir sevap olduğunu düşünen yaygın görüş hâlâ pek canlıdır. Sefer Yetzirah, kitabının dördüncü bölümünde harflerin her şeyin temeli olduğu söylemiştir (Mathers, 2011: 138).

Benzer biçimde Kitab-ı Mukaddes'i İbranice okurken dikkatli olunması gerektiği uyarısında bulunan Rabilerin sayısı da az değildir. Bu görüşü savunanlara, göre bir harfin yanlış söylenmesi bile büyük felaketlere yol açabilirdi. Çünkü harflerin canlı olduğu savunulmuş bundan dolayı seslenişlerin evrende bir şeyleri etkileyeceği iddia edilmiştir. Tüm bu sebeplerden dolayı bu alfabeyle ele alınmış yazılar, gündelik bir konuyu anlatsa bile kutsal görünmüş, uygun bulunmayan ortamlarda tutulmamaya çalışılmıştır. Bu durum, bilimsel gerçeklikler ile batıl inanışlar arasındaki ayrışmayı doğurmuş modem bilimin de önünü açmıştır. Modern bilimin ortaya çıktığı yüzyıllarda modern düşünce ortaya çıkmıştır. Harfler, semboller, çizimler ve seslenişlerin kutsal olan şeyler ile bir bağ kurmuş olduğu düşüncesi yavaş yavaş sona ermiştir. Bu eğilim, insanın kutsal ile olan ilişkisinin engizisyon gibi modern çağa zıt oluşumlardan kaçarak uzaklaşma yönündeki çok daha genel bir tutumun sonucunu doğurmuştur. Kutsal ile ilişkili sembollerin laik dünya ile olan bağı böylece kopmuştur (Mathers, 2011: 138).

Mağaralardaki duvar çizimlerinden günümüzde kullanılan alfabelere everilen yazının, hem grafik hem de tipografiye (kavram formuna uygun yazma) gelişimini halan sürdürdüğü savunulmaktadır. Grafik tasarım, yazıyı ve resmi bünyesinde barındırarak görsel iletişim aracı olmaya devam etmektedir. Günümüzde zamanın çok değerli olması ve hızla değişen dünyaya ayak uydurma kaygısıyla işaretlerden oluşan yazılı iletişimi tekrar gündeme getirmiştir.

Teknolojinin gelişmesiyle yakın ilişkisi olan bu durum mesaj dili olarak görülen mesajlaşma şeklinde bazı ünlü harflerin kullanılmamasına neden olmuştur. Kullanılmayan bazı harflerin yerine, duyguları ifade etmeye yardımcı olması için emojiler tasarlanmıştır. Bu sembollerin mağara resimlerindeki ideogramları andırdığı

düşüncesi ortaya çıkmıştır. Ayrıca emojilerde[1] kullanılan bu sembollerin; yazı ve grafiğin de başlangıcı olduğu savunulmuştur.

Bu çalışma kapsamında insanlığın simgelerden yazılara everilen görsel gelişimi ilkçağ alfabeleri ile sınırlandırılarak, tarihsel bir süreç içerisinde anlatılmaya çalışılmıştır.

[1] Emoji: Yüz ifadelerinin mobil teknolojide her geçen gün daha fazla kullanıldığını fark etmiş ve düz noktalama işaretlerinden meydana gelen mevcut yüz ifadelerine karşılık, dijital ortamda daha fazla etkileşimli kullanım sağlayacak, daha renkli simgeler yaratmak amacıyla animasyon emojiler tasarlanmaya başlanmıştır (Piercy, 2013: 10-25).

1. BÖLÜM – Yazı Öncesi Toplumlar ve İlkçağda Ortadoğu Yazı Sistemleri

2. BÖLÜM – İlkçağda Afrika ve Asya'da Yazı Sistemleri

3. BÖLÜM – İlkçağda Ege, Akdeniz ve Anadolu'da Yazı Sistemleri

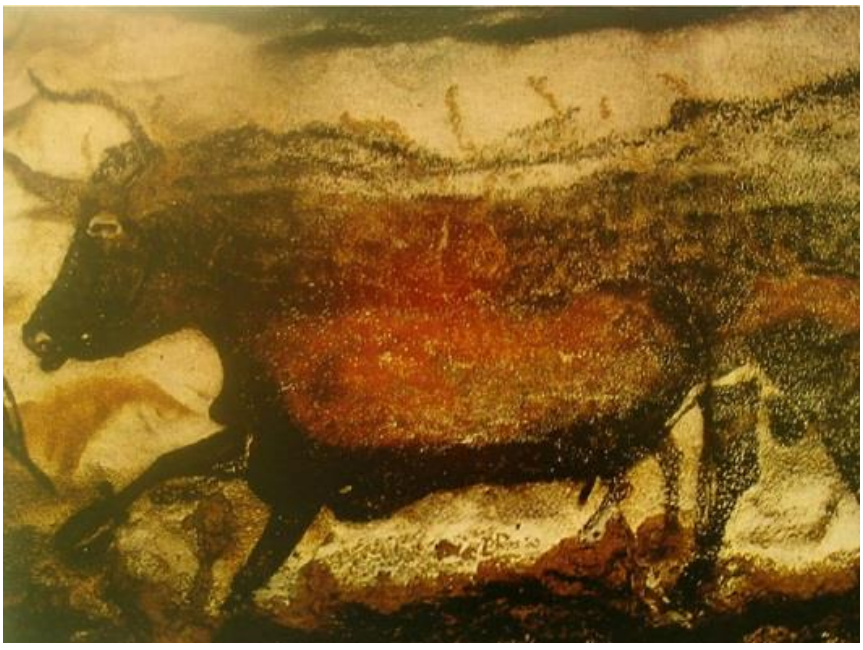
4. BÖLÜM – Uygulamalar

1. BÖLÜM

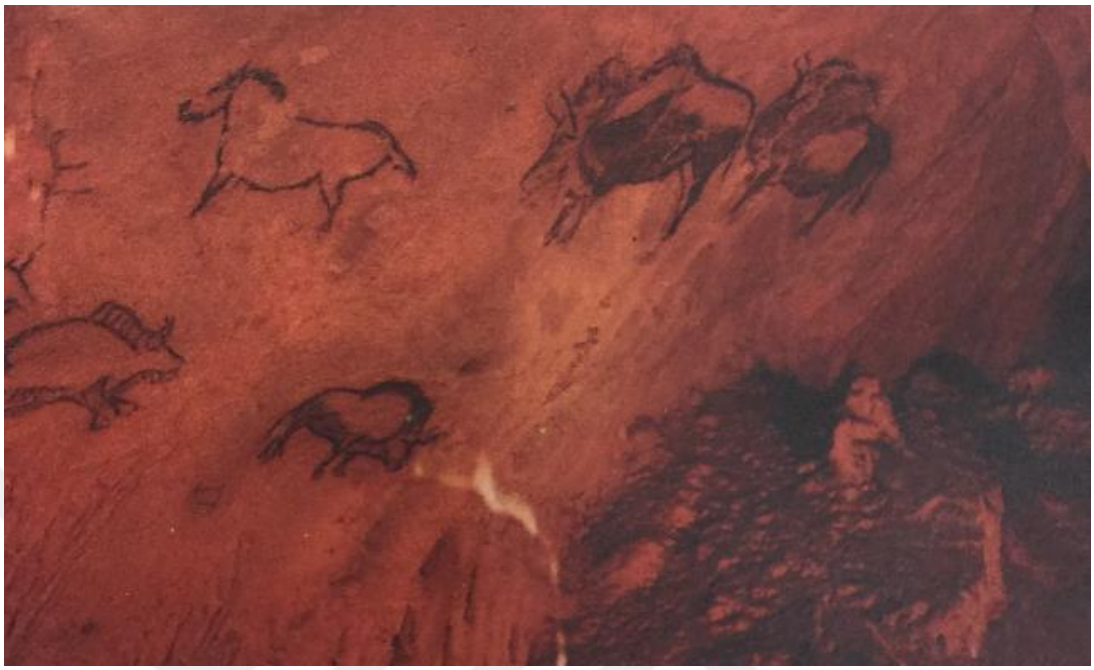
YAZI ÖNCESİ TOPLUMLAR VE İLKÇAĞ'DA ORTADOĞU YAZI SİSTEMLERİ

1.1. Tarih Öncesi Toplumlarda Görsel İletişim

Görsel iletişimin ilk örnekleri, tarih öncesi dönemden yaklaşık 40.000 yıl önce yaşayan *Homo sapiens* türünün mağara duvarlarına ve tavanlarına yapmış olduğu resimlerdir (Akbulut, 2012: 2). Homo sapiens; yapılan son araştırmalarda ortaya çıkmış olan Asya da bulunan zekâsı daha gelişmiş insan türünün ortak adıdır. '*Akıllı insan'* olarak anılan bu canlılar, insan yaratığın türünün ilk örnekleri olarak gösterilmiştir (Frederic, 1974: 7). Bu türe ait olan resimlerin en iyi örnekleri İspanya, Fransa ve Avustralya'da bulunmaktadır. Söz konusu resimleri yapan insanların renk elde etmek için doğadaki çiçek ve bitkilerden yararlanıldığı anlaşılmaktadır (Akbulut, 2012: 2).

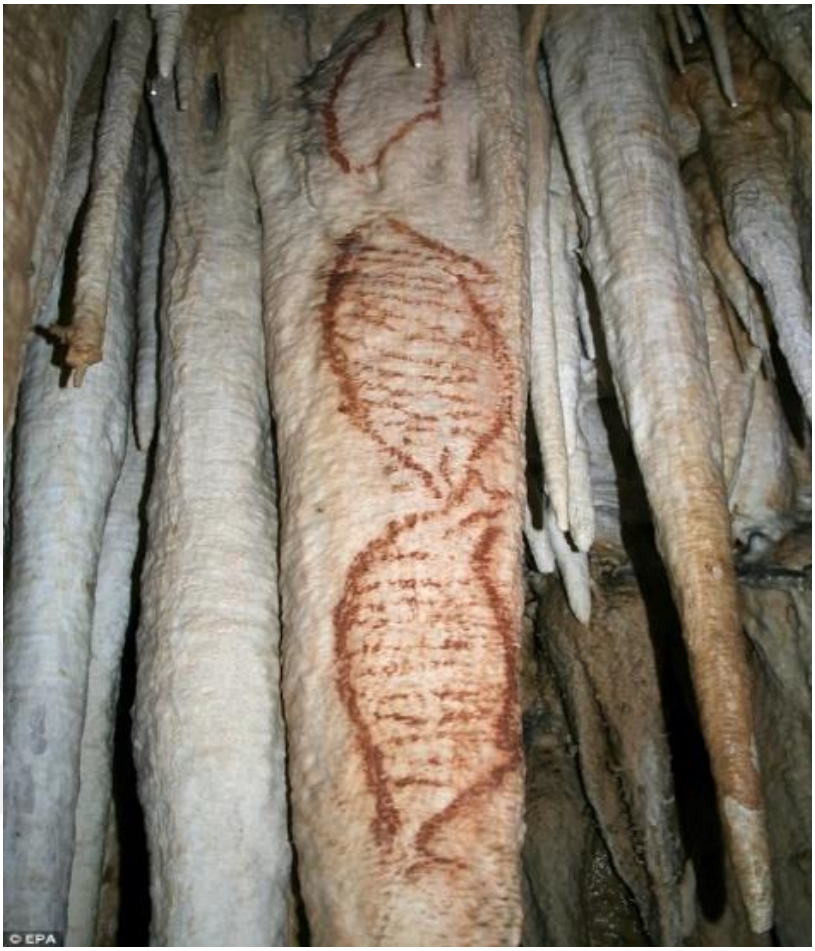
Resim 1- İspanya Altamira mağarasında bulunan bir bizon çizimi (Carter,1981: 13)

Resim 2- Yaban öküzleri atlar İspanya (Carter,1981: 14)

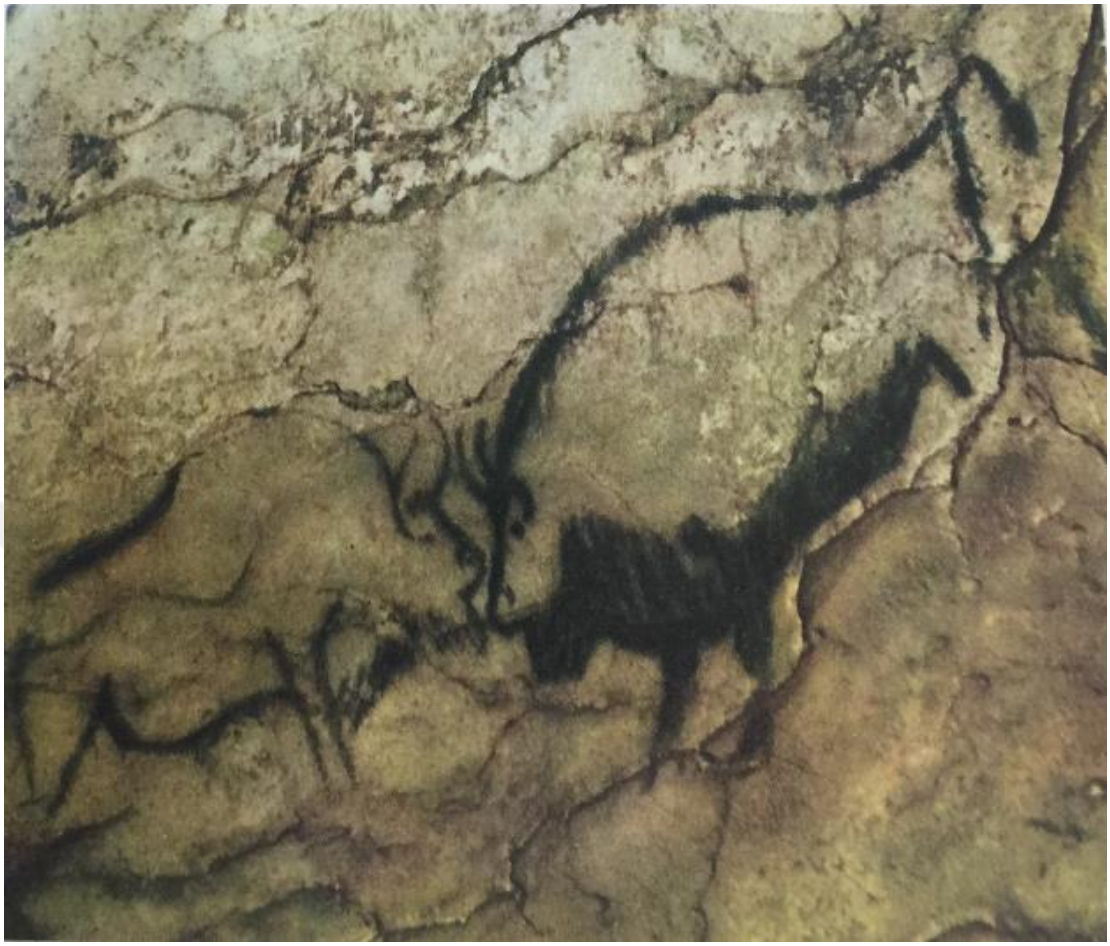
"Bu iki figür mağara duvarlarında iki metrelik yer kaplıyordu. *Ravidat bugün Kuyu Tablosu olarak bilinen şeyi, yani tarih öncesi sanatındaki en güçlü ve gizemli resimlerden biridir* (Curtıs, 2017: 112) (Resim 1) , (Resim 2).

Resimlere bir bütün olarak bakıldığında, çoğunun av hayvanlarını betimleyen çizimler (Resim 3), (Resim 4) olduğu görülür. İnsan, kendini merkeze koymayıp doğayı veya çevresindekileri yansıtmayı seçmiştir. Resimlerden yola çıkılarak alfabeye doğru giden yolda ortaya çıkan resimsel değişiklikler de dilin ya da alfabenin beşeri bilimler ve grafik tasarımın konusu olduğu savını desteklemektedir. Şüphesiz bu değişimler, grafik tasarım penceresinden bakıldığında somuttan soyuta doğrudur. "Resimlerde şaşırtıcı bir stilizasyon vardır. Mağara devri sanatçısı ele aldığı figürü yalınlaştırırken onun kimliğini ve canlılığını korumayı başarmıştır" (Becer, 2011: 84).

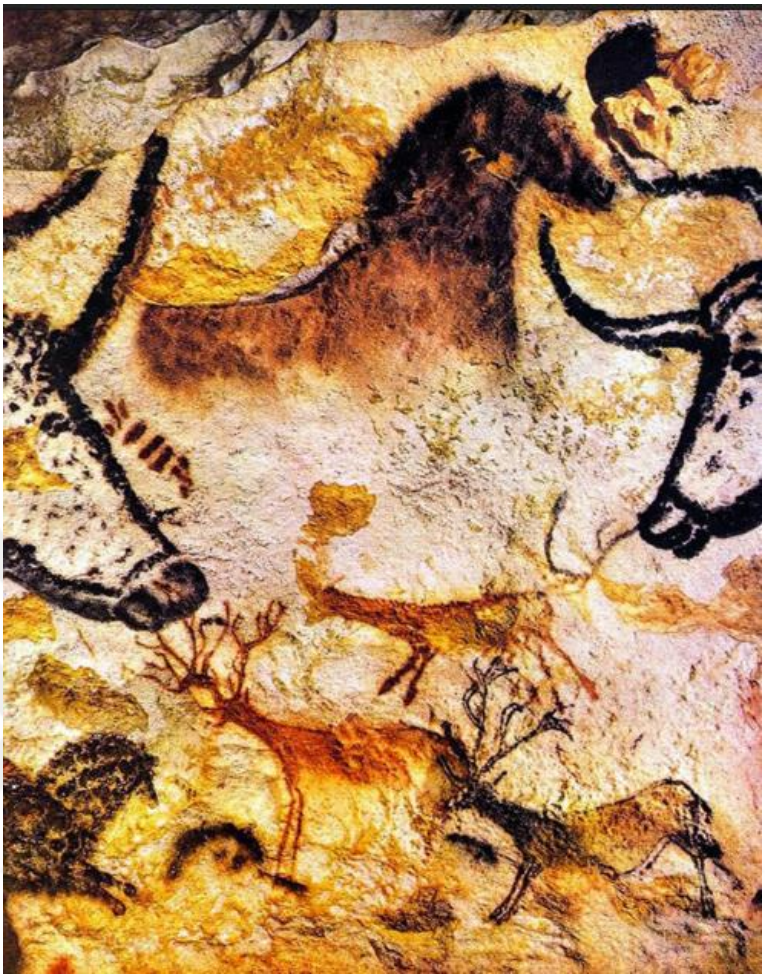
Resim 3- İspanya'da bulunan 42.000 yıllık mağara resmi.
(http://sacradamus.ru/art, 2019)

İlk resimlerin renkli olmadığını düşünen araştırmacılar da bulunmaktadır. *"Mağaralarda yapılan ilk figürler renkli resimler değildi. Önceleri mağara zeminine veya duvarlarına sürülen çamur ıslak iken figürler parmakla çizilmiştir. Bazı mağaralarda bu tür figürlere rastlanılmıştır. Daha sonra çakmak taşı ve diğer sert taşlarla duvarlar kazınarak Resim yapılmıştır. Bir süre sonra mineral tozlarıyla mağara resimleri boyanmıştır." savı bu görüşü savunan araştırmacılarca dile getirilmiştir"* (Akbulut, 2012: 2).

Resim 4- Döğüşen bizonlar resmi (Carter,1981: 13)

Mağaralardaki bu resimlerin geniş bir renk yelpazesinden oluştuğu ve birbiriyle tutarlı olduğu görülmüştür. Resimlerde hâkim olan iki renk göze çarpmıştır. Bunlardan birisi; denir oksit yoluyla elde edilen kırmızı renk diğeri ise kömür ya da manganez dioksitten elde edilen siyah renktir (Curtıs,2017: 29). "*Sarı ve kahve renkli minerallerin kullanıldığı örnekler de bulunmaktadır. Fransa'da Lascaux Mağarası'nda (Resim 5.) boya hazırlamak için kullanılan taş havanlar ve 150'den fazla mineral çeşidi bulunmuştur. Boya yaparken mineral tozları, bitkisel veya hayvansal yağlarla karıştırılarak kullanılmıştır"* (Akbulut, 2012: 2).

Resim 5- Fransa'da Lascaux Mağarası'nda hayvan figürleri
(https://ahmetustanin defteri. blogspot.com)

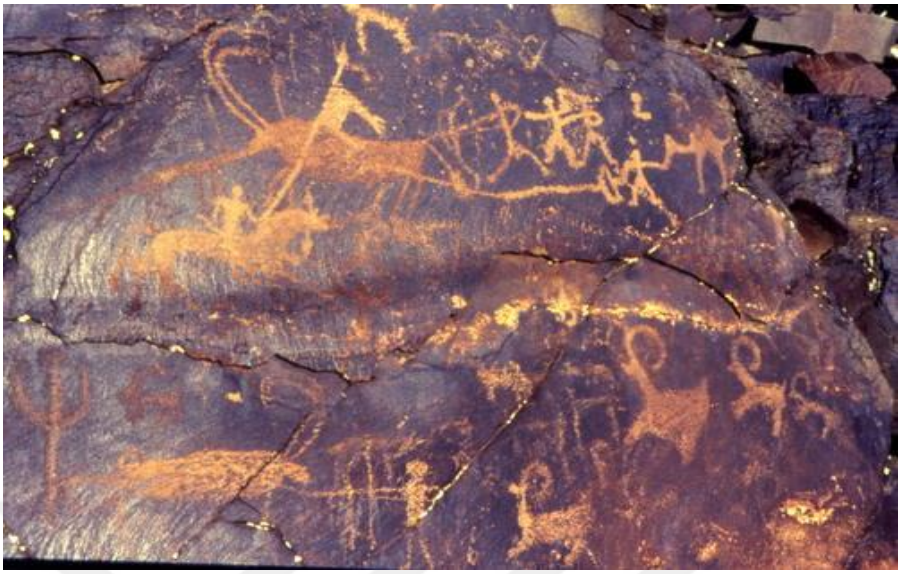
Mağara duvarlarına çizilen bazı resimlerin 3-5 metre yüksekte çizildikleri görülmüştür. Daha yükseğe çizilen resimlerde bulunmuştur. Özellikle Fransa'daki mamut resmi (Resim 6) 7 metre yükseklikteki tavana yapılmıştır. Bu nedenle, resimleri sıradan kişilerin değil, uzun yıllar boyunca çok sayıda tecrübeli insanın yaptığına inanılmaktadır. Resimlerin bulunduğu yükseklikte boya yapmak için günümüzdeki gibi iskele kullanılmış olduğu tahmin (Akbulut, 2012: 2) .

Resim 6- Mamut resmi (https://seyler.eksisozluk.com/1940ta-fransada-cocuklarin-tesadufen-kesfettigi-magara-lascaux)

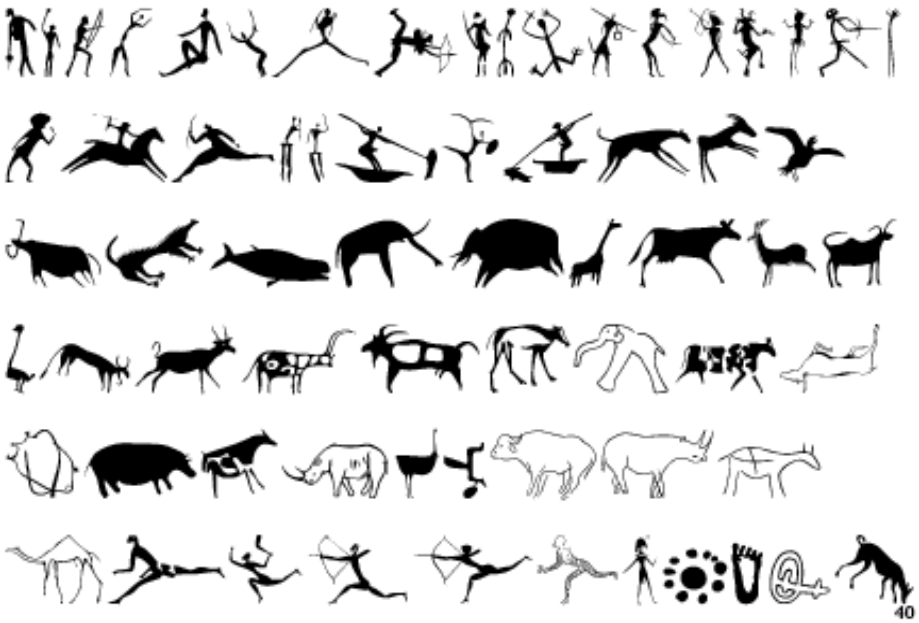
Resimlerin yapılış nedeni hakkında çeşitli teoriler üretmek, görsel iletişimin alanıdır. Resimler, mağaraların çok kullanılmayan bölümlerine yapılmıştır. Resimlerin bulunduğu kısımlarda herhangi bir yaşamsal malzemeye rastlanılmamıştır. Dolayısıyla söz konusu Resimlerin süsleme amacıyla yapıldığı teorisi çürütülebilir (Becer, 2011: 84).

Resimler, tarih öncesi insanların; büyüsel veya ava motive edici etkinliklerini yansıtır. Resimlerin bulunduğu mağaraların akustiğinin iyi olması tesadüf olamaz. Biyolojik olarak zekâ seviyesi diğer insanlara göre artan bireyin, sözlü kültürünün yani dilinin de yavaş yavaş bu çizimlerle aynı dönemde ortaya çıktığı söylenebilir (Akbulut, 2012: 7) (Resim 7). Çünkü sembolik düşünmenin dil olmadan gerçekleşmesinin mümkün olmadığı kabul edilmektedir. “Dille birlikte insanlar, sembolik biçimde düşünmeye başladılar; tüm sanat eserlerimiz ve tüm dinlerimiz, dilin sonuçlarındandır” (Curtıs, 2017: 43).

Resim 7- Kazakistan'daki kaya resmi (http://whc.unesco.org. 2019)

İlk kaya resimlerinden sonra İ.Ö. 10.000 yılından alfabenin kullanılmasına kadar geçen sürede insanlar, mağara duvarlarının dışında kayalara da çeşitli görseller çizmeye başlamıştır. Kaya resimleri, mağara resimleri ile alfabe arasındaki geçiş dönemini yansıtmaktadır. Petroglif adı verilen bu çizimler bölgeden bölgeye farklılık gösterir (Akbulut, 2012: 7), (Resim 8), (Resim 9).

Resim 8- Afrika, Avustralya, Avrupa ve Kuzey Amerika'da rastlanan petroglifler (http:// hasshe. com/lascaux. 2019)

Resim 9- Avrupa'da rastlanan petrogliftir (http://sacradamus.ru/art.2019)

"Tarih ve geçmiş belleği, "ilkel" sayılabilecek insanda bile bir çeşit ihtiyaçtır. Günümüz avcı-toplayıcı topluluklarından olan Aborjinler yılın belli günlerinde atalarının yaptığı resimlerin altında buluşarak ayinler yaparlar. Gelecek kavramı olmayan ve düş zamanında yaşayan bu topluluğun geçmişe ait materyallere ihtiyacı olduğu kesindir. Bu görevi resimler büyük ölçüde karşılar. Margaret Conkey'e göre, Altamira Mağarası, (Resim 10) *komşu grupların güzün bir araya geldikleri toplantı yeri olmuş olabilir"* (Lewin, 2004: 190).

Resim 10- Altamira mağarası (https://gazetekarinca.com)

Tarih öncesi toplumların bu çizimlerine diğer bilim dallarının nasıl baktığı disiplinler-arası bir yaklaşımı benimsendiğinden dolayı çalışma açısından önemlidir. 19. yüzyıl boyunca batılı sosyolog ve antropologlar[2] yeni bir anlayış getirmişlerdir. Bu bilim insanları; Afrika, Sibirya, Kuzey Amerika ve Avustralya ana karasını çevreleyen geniş bir coğrafyada varlığını sürdüren ve *"modern ilkeller"* denilen insan topluluklarının arasına karışmayı ve onlarla yaşamayı tercih etmiştir.

Ancak bu durum bile, önemli soruların çözümünde fikir birliğine varılmasını sağlayamamıştır. Diğer bir husus ise, insan topluluklarının ilk dini, totem hayvanının etinin yenilip yenilemeyeceği, ilkel insan topluluklarının neye inandığı, ilk uyguladıkları ritüelleri gibi çok sayıda konuya ortak bir yanıt geliştirilememiştir.

[2] Antropolog: insan yaşamını ve fiziksel özelliklerini, toplumsal davranışlarını kültürel gelişmelerini ve mevcut ırk gruplarını inceleyen kişiler, insan bilimi uzmanları (tr.wiktionary.org/wiki/antropolog, 2019).

Tarih öncesi insan topluluklarının gündelik ilişkileri hakkında bilgi veren bilim dallarından biridir etnografyadır.[3] Etnografik çalışmalar sonucunda semboller ve grafik nitelikli çizimler, gerek doğa ile iletişim kurmada gerekse bireylerin diğer bireylerle kurduğu iletişimlerde önemli bir rol oynadığı görülmüştür. Etnografik çalışmalar kısa sürede, diğer sosyal bilimlere önemli bir destek sunmuştur. Arkeoloji, antropoloji, mitoloji, sosyoloji, dinler tarihi, psikoloji, felsefe ve ilahiyat, coğrafya ve tarih disiplinlerinden elde edilen çok sayıda verinin çok daha sağlıklı bir biçimde değerlendirilmesine olanak tanımıştır. Bu bilim dalı, bir toplumu oluşturan farklı kategoriler arasında bütüncül bir ilişki kurulmasına olanak tanıyarak ilkel toplulukların arkaik resmi ve grafiği çok daha net bir biçimde belirtmeye başlamıştır.

Etnografya çalışmalarının önemli katkısı 20. yüzyılın ilk yarısında ve sonrasındaki birkaç on yılda çarpıcı bir gelişim gösteren psikoloji çalışmalarında da görülmektedir.

Psikanalizin[4] kurucusu S. Freud, nevrozlu hastalarla ilkel kültürler arasında kurduğu bağ üzerinden önemli kuramlar geliştirmiştir. Rüyaların çoğunun mitler ve ritüellere benzer imaj ve çağrışımlar içerdiğini vurgulamıştır. Bunların insan zihninde varlığını sürdüren "*psişik unsurlar"* olduğunu iddia ederek bu tür rüya imgelerine "*arkaik kalıntılar*" tanımını kullanmıştır (Freud, 2015: 134).

Bir diğer psikolog Carl G. Jung ise, "arkaik kalıntılar" tanımını reddeder. Jung'a, göre arkaik kalıntılar: *"Hiçbir resimde cansız ve anlamsız atıklar değildir. Çağrışım ve imgeler, bilinçdışının ayrılmaz bir parçasını oluşturuyorlardı."* (Jung, 2015: 43). Yani bu sembollerin oluşturulmasında atalarımızda var olan bilincin modern insanınkiyle aynı olup olmadığı tartışma konusudur.

---

[3] Etnografya: Kavimleri karşılaştırarak inceleyen, kültür oluşumları araştıran, kültür bilimidir (http://wiki zero.2019-a).

[4] Psikanalizin: Sigmund Freud'un çalışmaları sırasında kendi oluşturduğu tekniktir. Psikoterapi tekniği olarak hastaların bilinçdışı eylemlerini inceleyerek, zihinsel analizleri arasında bağlantı kurmaya çalışmıştır. Analistin amacı; hastaya yapılan analisti fark ettirmeden veya bilinçdışı etkileşimlerden yola çıkarak hastanın hayatındaki olumsuz ilişkileri veya özgürlüğünü kısıtlayan ilişkileri fark etmesine yardımcı olmaktır (http://www.wikizero.2019-b).

Kalıntının doğruluğu üzerine yapılan tartışmalar bir süre sonra bir kenara bırakılmıştır. Üzerine düşünülen asıl konu; sembollerin ve çizimlerin rüyalarda yani bilinçaltında görülme nedeni olmuştur. Rüyalarda görülen bu semboller ve bunların karşılığı olan çizimlerin bir kaynağa bağlı olmadan, coğrafya ya da zaman dilimi önemsemeksizin modern insana dek uzanan bir etkileşim sunduğu savunulmuştur. Bu nedenle, bireysel yaşama ilişkin bilinç ve bilinçaltı karşıtlığına bir de '*sosyal bilinç dışı'* terimi eklenmiştir (Freud, 2015: 132-150).

Carl Gustav Jung, rüyalarda açığa çıkan ve bireyi sarsan çok sayıdaki imgenin bu gücünü, bireyin kişisel deneyimlerine ait olmadığını savunmuştur. Jung; bu durumu, "*arketip*" ismini vermiştir. Ayrıca kullandığı arketip sözcüğünü ilk kez 1938 yıllında yaptığı bir açıklamayla duyurmuştur. Eranos-Jahrbuch'de yayınlanan "*Die psychologischen Aspekte des Mutterarchetypus*" '*Anne Arketipinin Psikolojik Yönleri'* isimli makalede; Antik Çağ'da da kullanımda olan ve Platon'un ideasıyla[5] özdeşleştirilebilir bir anlama dikkat çekilmiştir. Jung'a göre, toplum düzeninde beklenmedik anlarda ortaya çıkan semboller, anlamı belirsiz olan resimler, renk ve grafikler güçlü fikirler oluşturarak dünya çapında şaşırtıcı bir etki yaratmıştır (Jung, 2015: 46).

Yaratılışlar teorisini savunanlar, aklın tam olarak gelişmiş biçimde ve bir anda ortaya çıktığına inanırlar. Bu görüşü savunanlara göre akıl, kutsal yaratılışın bir parçasıdır. Bu konuda yanıldıklarına yönelik eleştiriler de bulunmaktadır. Aklın evrimleşmesinin uzun bir süreçte gerçekleştiği kabul edilmiştir. Bu süreçte insanoğlunu incelerken yaşayan en yakın akrabası olduğu düşünülen şempanzelerin araştırması gerektiği savunulmuştur. Bunun gerekçelerinden biri olarak, aklın evrimsel tarihinin anlaşılması ve araştırılması gösterilmiştir. Bu araştırmanın önem arz eden noktalarından birisi de, insan anatomisinin hayvan olduğu günlerden kalan sayısız kalıntıyı taşıdığı düşüncesidir (Mithen, 2000: 14).

---

[5] Platon'un ideası: "Platon tarafından öne sürülen bir kuramdır. İdeanın prensibi *Gerçek bilginin temelinin ancak idealar dünyasında bulunabileceği temeline dayanır"* (Çaha, 2016: 17).

Modern psikoloji çalışmalarında ele alınan bir diğer önemli konu rüyalarda ve vizyonlarda[6] görülen işaret, sembol ve grafiklerdir. Rüyalarda ve vizyonlarda görülür hale gelmeye başlayan bu işaret, sembol ve grafiklerin anlamı pek bilinmese de bir güç yoğunluğunun taşıyıcısı olduğu kabul edilmektedir (Lewin, 2004: 197).

1.2. İlkçağ Uygarlıkları ve Yazı Sistemlerine Giriş

Yazı; uygarlık yolunda ilerlemiş toplumların düşünsel aşama kaydetmesiyle ortaya çıkan doğal bir sonuçtur. Uygarlaşan her toplum hemen hemen benzer aşamalardan geçmiş, bazı önemli olaylar yaşadıktan sonra yazıyı kullanmıştır. Uygarlığın oluşumunu sağlayan koşullardan birisi de devlet olma aşamasına gelinmiş olmasıdır. Aydın; *"İlkçağ uygarlıklarında sulamalı tarım ve artı ürünün ortaya çıkması, artı ürün üretiminin organize edilmesi, artı ürünün buna sahip olamayan ve potansiyel tehlike oluşturan unsurlara karşı korunması, üreten ve üretimi kontrol eden ekseninde toplumsal tabakalaşmanın ortaya çıkması, nüfus artışı, yerleşim yerlerinin büyümesi, ticaret ve mesleki uzmanlaşmanın artması bir devlet organizasyonunun ortaya çıkmasını sağlamıştır" d*emektedir. Bu düşüncesinin yanı sıra devlet olmayı başaran her topluluğun yazıyı kullandığını savunmuştur. Bununla birlikte harflerin ve sayıların gelişiminin antik çağ ekonomileri ile toplumların entelektüel kabiliyetlerini ilerlettiklerini söylemiştir. Bu durumun beyinde bulunan sembolleştirme bölgesinin aktif hale gelmesiyle gerçekleştiğini belirtmiştir (Aydın, 2011: 18- 25).

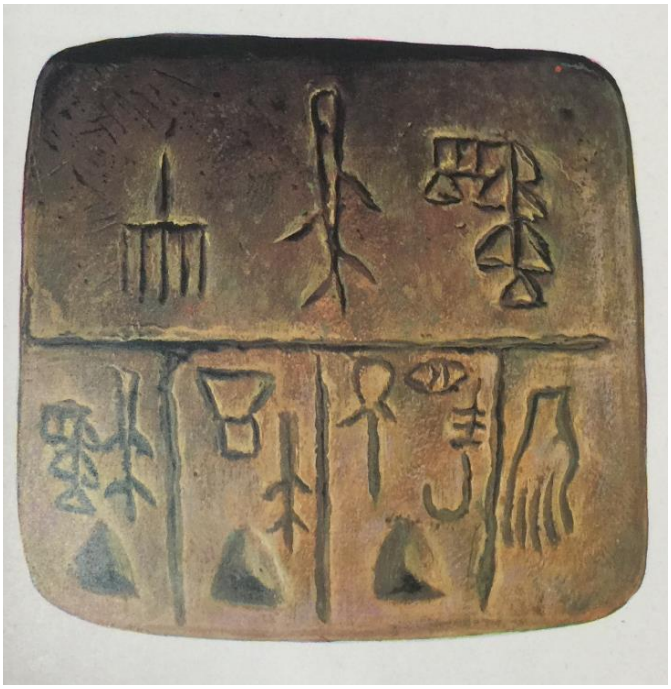
Tarih bilimi birçok bilim dalından faydalanmıştır. Yararlandığı önemli bilim dallarından biri de kronolojidir (zaman birimidir). Kronoloji bilimi, tarihte yaşanan önemli olayları oluş sırasına göre tarihlendirmektedir. Bu durum tarihte yaşanan önemli gelişmeleri anlamayı ve incelemeyi kolaylaştırmıştır. Tarih, *tarih öncesi çağlar ve tarihi çağlar olarak iki ana başlıkta sınıflandırılmıştır*. İ.Ö. 3200 yıllar genel olarak tarihi çağların başlangıcı olarak kabul edilmiştir. Bu duruma gerekçe olarak ise Sümerlerin İ.Ö. 3200 yılında yazıyı kullanmaya başlamaları gösterilmiştir. Çalışmanın da konusu

---

[6] Vizyon: *Birtakım olayları görme organının yardımı olmadan (zihinsel) görme ya da algılama fenomenine ve bu fenomendeki imajlar bütününe verilen addır* (http://www.wikizero.2019-c).

olan ilkçağ; kabaca İ.Ö. 3200 ile İ.S. 375 Kavimler Göçü'ne kadar olan devreyi kapsamaktadır. Yazı; insanların yaşadığı dönem ile ilgili bilgilerin diğer kuşaklara aktarılmasını sağlamıştır. Sümerliler, tarihte yazıyı kullanan ilk topluluk bununla birlikte '*yazılı tarih*' olarak da bilinen İlkçağ'ın başlamasını sağlamışlardır (Aydın, 2011: 18-22).

İlkçağ uygarlıkları arasında genellikle Mezopotamya, Mısır, Asya ve Çin bölgesinde yaşayan topluluklar gösterilebilir (Aydın, 2011: 20). Mezopotamya; Toros ve Zoğros etekleri ile Suriye Çölü arasında kalan, Fırat ve Dicle nehirlerinin bulunduğu bereketli topraklardır. Bu bereketli topraklarda yaşayanlar, Ön Asya'da yaşayan uygarlıkların gelişme sürecini doğrudan etkilemiş hatta yönlendirmiştir. Özellikle mimarlık, kent anlayışı, kentleşme, din ve yazı sistemleri konusunda bu toplulukları etkilemiştir. Siyasi ilişkiler ve ticaret ile kurulan bağ ile Anadolu, Suriye ve İran gibi bölgelerle iletişim kurulmuş kültürel aktarım sağlanmıştır. Mezopotamya uygarlıkları ise; Sümer, Akat, Babil, Elan ve Asur uygarlıklarından oluşmaktadır (Köroğlu, 2006: 7-30).

Resim 11- Sümerlilerin ilkyazı denemeleri (Carter,1981: 25)

İncelenen her sistemde yazının iki ya da daha fazla diziden oluştuğu görülmüştür. *"İlkin yeni bir sembolik temsil biçimi, önceki çizimlerden daha fazla bir soyutlama düzeyi ortaya çıkmıştır. Mağara duvarlarına çizilen resim ve simgeler bu aşamanın örnekleridir"* (Wolf, 2017: 32), (Resim 11).

İkinci aşamada durum daha farklı bir boyuta erişir. Semboller sistemi olarak düşünülen bu aşama, bireyin ya da tüm kültürlerin fikirleri ve kelimelerin korunarak, zaman ve yerin ötesinde iletişim kurması için yararlanabileceği görüşüne dayanır. Sümerlilerin kullandığı çivi yazısı ve Mısırlıların kullandığı hiyeroglif sistem bu aşamanın ürünü olarak değerlendirilmiştir. Üçüncü aşamanın ise her toplumda yaşanmadığı görülmüştür. Bu aşama; ses ve sembol karşılıklı ilişkisine dayanan tüm buna göre kelimeler, küçük seslerden meydana gelir ve bunların her birinin fiziksel olarak işaret edilebileceğinin farkına varılır. Bir bakıma tekil seslerden meydana gelen alfabenin kullanılmaya başlandığını gösterir (Wolf, 2017: 32).

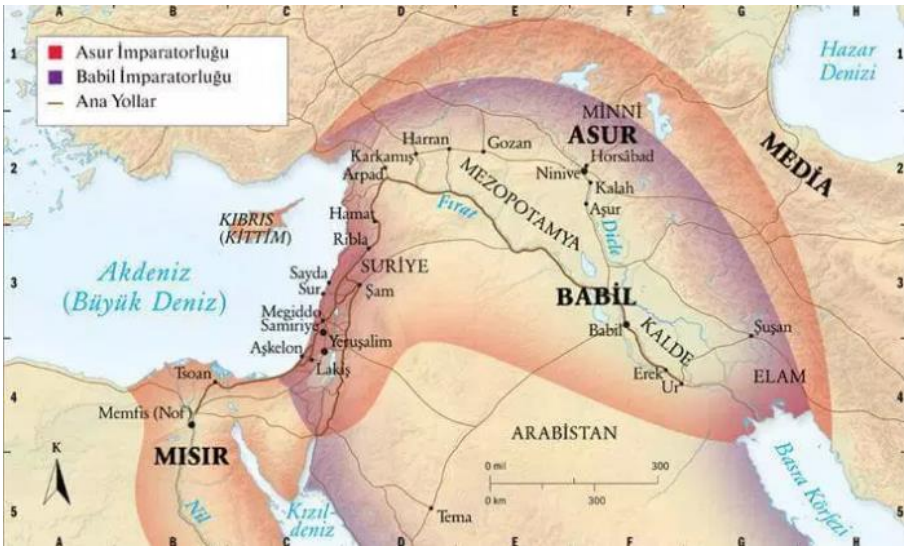
Resim 12- Çanakların üzerine yapılan ideogramlar (Carter, 1981: 24)

Yazıya hazırlık döneminde çizilen resim, sembol ya da çizgileri sınıflandırmak gerekirse; Sümer çivi yazısına kadar piktogram ve ideogram (Resim 12) olmak üzere iki

yazı sistemi olduğu görülür. Piktogram; (Resim yazısı) bir olayı ya da nesneyi resim yoluyla ifade eden yazı sistemidir. İlerleyen bölümlerde bahsedilecek olan Sümer çivi yazısı ve Mısır hiyeroglifleri, piktogramın temellidir. İdeogramlar; ise "ide" (düşünce) yazısı anlamına gelir. Bunlar piktogramlardan sonra ortaya çıkmıştır. Medeniyetler kurma yolunda ilerleyen insanlığın, kullandığı ilk yazılı iletişim sistemleri olarak kabul edilmektedir (Wolf, 2017: 33).

1.3. İlkçağ Ortadoğu Uygarlıkları ve Yazı

Asya bölgesinin batı tarafında "Ön Asya" (Resim 13) olarak nitelendirilen bölgede uygarlık kurmuş önemli topluluklardan birisi Sümerlerdir. Yunanca "nehirler arası" anlamına gelen Fırat ve Dicle nehirlerinin arasını işaret eden Mezopotamya'da ilk kurulan uygarlıktır. Bu uygarlık bir kurama göre İ.Ö. 583'te Perslerin Babil'i almalarıyla, başka bir kurama göre İ.Ö. 331'de Büyük İskender'in fetihleriyle yıkılmıştır (Becer, 2011: 86). Mezopotamya; Sümerler dışında Akkad (Akad), Babil ve Assur (Asur) gibi uygarlıklara da ev sahipliği yapmıştır (Köroğlu, 2006: 12). Sümerliler bu bölgede yaşamış önemli bir toplumdur.

Resim 13- Ön Asya haritası (https://www.nkfu.com/on-asya)

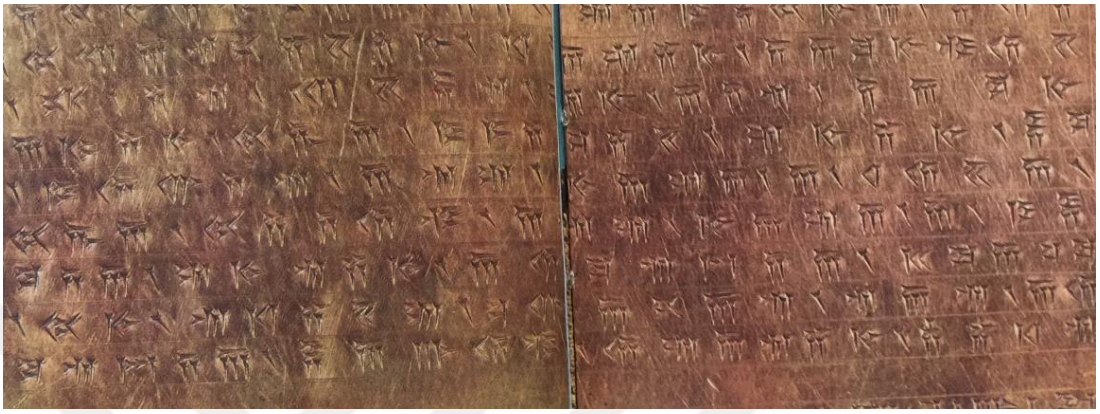
Sümerler, Mezopotamya bölgesinin aşağı kısmında yaşamıştır. 26000 km² genişliğindeki bu coğrafya, Basra Körfezinden bugünkü Bağdat'a kadar olan bölgeyi içermektedir (Güzel, 2015: 49). Babil ile Mezopotamya arasında kalan alan bu bölgenin en bereketli topraklarıdır. Mezopotamya, (Resim 14) Dicle ve Fırat ırmaklarının on binlerce yıl taşımış oldukları alüvyonlar sayesinde oldukça verimli hale gelmiştir. Mısır için Nil nasıl hayat kaynağı ise Mezopotamya için de Fırat ve Dicle aynı öneme sahiptir. Bu durum Mezopomya'ya hayat vermesinin yanı sıra kent yaşamının gelişmesi içinde gerekli uygun ortamı sağlamıştır (Köroğlu, 2006: 16).

Resim 14- Sümer haritası (http://www.restarch.com)

Mezopotamya bölgesinde yaşayan önemli uygarlıklardan birisi de Sümerlerdir. Tarihi çağları başlatmış olan yazı, bu uygarlık tarafından bulunmuştur. Yazı İ.Ö. 3000-3200 yıllarında icat edilmiştir. Yazı malzemesi olarak ise bölgede bulunan özlü çamur kullanılmıştır. İcat edilen ilkyazı; resim yazısına benzemektedir. Bulunan yazı şekli, uzun notlar almaya yetmemiş, daha çok küçük notlar alınmasını sağlamıştır. Çivi yazısı ile birlikte bu durum sona ermiş, bütün her şeyi yazma olanağı doğmuştur. Bu yazının "*bir pul büyüklüğünden 30x40 cm'ye kadar değişik ölçülerde tabletlere"* yazıldığı, incelenen kaynaklarda ortaya çıkmıştır. Ayrıca konu bir tablete sığmazsa, 1 ile 60 tablet aralığında devam ettiği de görülmüştür. Araştırmalarda ortaya çıkan bir diğer önemli konu ise, Çivi yazısının sadece kil üzerine değil, altın, gümüş ve kurşun (Resim 15) üzerin de yazılmış olmasıdır. O dönemde yazılan eserlerin günümüze ulaşmasındaki en

önemli etmen; yazılanların sepetlerde, kaplarda ve raflarda korunmuş olmasıdır. Ayrıca bazı yazışmaların gruplandırıldığı, sınıflandırıldığı da görülmüştür. Özellikle devlet arşivlerinde ve mabetlerde saklanan kil kataloglara rastlanılmıştır (Çığ,-a 2016: 40-43)

Resim 15- Çivi yazısı Persopolis'deki Darius hazinesinden altın levha (Arkeoloji Müzesi, Tahran) (Carter, 1981: 34)

O dönemde Sümer şehirleri "*Teokratik Devlet Sosyalizmi*" denilen bir yönetim şekliyle yönetiliyorlardı. Bu yönetim şeklinde tapınak ekonomisi hâkimdir. Sümerlerde yaşayan herkes elde ettiği ürünleri tapınağa teslim etmek zorundaydı. Getirdikleri ürünlerin kayıt altına alınabilmesi için rahipler, ürünleri kil tabletler üzerine kaydetmişlerdir (Kınal, 1983: 182).

Sümerlere ait bu tabletlerde halkın; hayvan ve tahıl şeklinde ödediği vergiler yer almaktadır. Kâtipler, saray ve mabette vergi toplama konusunda görevlendirilmişlerdir. Vergilerin ödenmesi sırasında çamur yığını tablet şekline dönüştürülmüştür. Bu çamur tabletlerde; vergiyi veren kişinin verdiği vergi miktarı, vergiyi verenin adı ve verildiği tarih gibi bilgilere yer verildiği de görülmüştür. Bu bilgilerin aynısı vergiyi ödeyen kişide olur ve mühürlenirdi (Resim 16). Daha sonra gelirler ve giderler üzerine bir idarî defter tutulmuş, bu kilden oluşan belgeler, tarihteki en eski istatistik dokümanını oluşturmuştur. Vergi ödemeleri dışında evlilik ve boşanma ile ilgili bilgilerin de yer aldığı kil tabletler de bulunmuştur. Evliliklerinde hak iddia edebilmek için mukavele şartı arandığı görülmüştür. Bunun yanı sıra mahkeme kararları, ekonomik ve sosyal hayatı düzenleyen kanun ve talimatnameler, vasiyetnameler de yine tabletlere not edilmiştir. Uzakta yaşayan kişiler arasında da bazı

mektuplaşmalar yaşandığı, bu nedenle de posta teşkilatının kurulduğu, yine incelenen tabletler sonucunda ortaya çıkmıştır (Çığ-a, 201: 40-43).

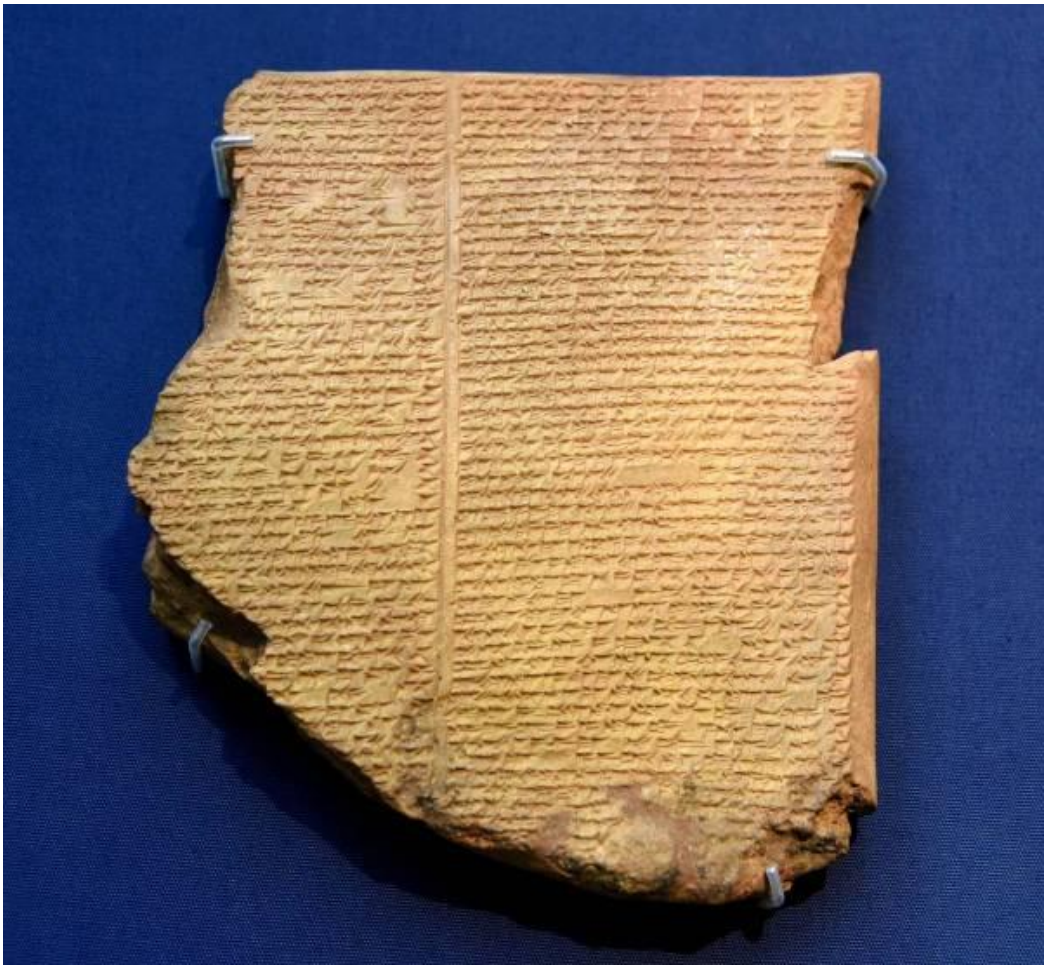
Resim 16- Sümerlerin kil üzerine yapılmış mühürler
(http://www.uralakbulut.com.tr. 2019)

Uygarlık tarihine katkı sağlayan Sümerler, kendi dillerine göre bir yazı icat etmiş, daha sonra okullar (ziggurrat) açıp bu yazıyı her konuyu yazacak resimde geliştirmiştir. Bu durum, resim yazısının da önünü açmıştır. Resim yazısı şeklinde başlayan bu yazı, değişen ve kullanılmaya başlayan malzeme dolayısıyla çivi yazısına dönüşmüştür. Yazı biraz daha ilerlemiş, istenilen şeyi yazabilmek amacıyla hece yazısına dönüştürülmüştür. Yazının kısmen hece yazısına dönüşmesi sonucu başka dilleri yazma olanağı da ortaya çıkmıştır. Ortadoğu milletleri olarak anılan Babilliler, Asurlular, Hurriler, Urartular ve Hititlerin bu yazıdan esinlenerek kendi dillerini yazmalarını sağlamıştır. Persler ve Ugaritliler de bu yazıdan etkilenmiş ve harf yazısını ortaya çıkarmalarını sağladığı görülmüştür (Çığ-a, 2016: 49).

Pers yazısı, ilk kez 1628 yılında Pietro Della Valle adlı İtalyan bir araştırmacı tarafından, Persepolis kalıntılarında keşfedilmiştir. 1765 yılında kalıntılarda bulunan bu yazı kopyalanmış ve çözümleme çalışmaları başlamıştır. Carsten Niebuhr, 1778 yılında bu yazısının çözümlemiştir. Niebuhr, yazıyı çözümlerken üç farklı alfabeden oluştuğunu fark etmiştir. Pers yazısı daha sonra Oluf Gerhard Tychsen, tarafından yeniden

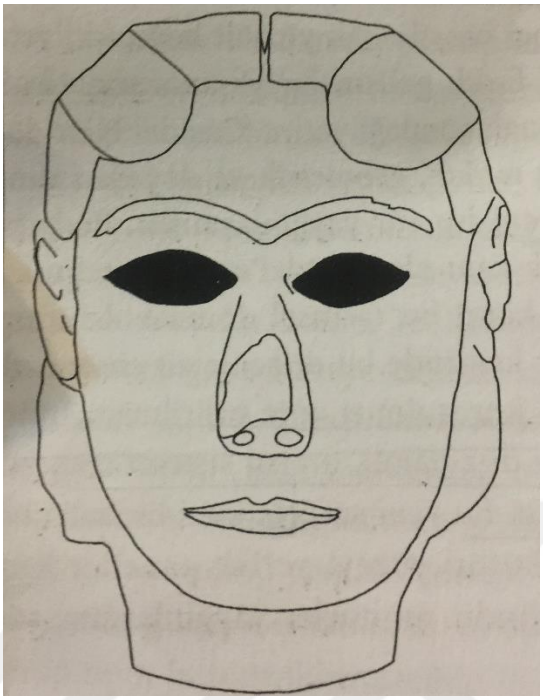
incelenmiştir.1798 yılında tarafından inceme sonucunda *kaynakta yatay bir çivi yazısı işaretinin kelime ayıracı görevi gördüğünü* bulmuştur. Aynı yazı bu kez Friedrich Münter tarafından incelenmiştir.1802 yılında bu yazının '*Ahameniş sülalesinin Zendavesta diline'* mensup olduğu ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte yazının konularına göre ayrı ayrı yazıldığı da belirlenmiştir. Yunanca öğretmeni olan Georg Friedrich Grottefend Pers yazısında yeni bir keşifte bulunmuştu buna göre; üç farklı çivi yazısından oluşan bu metin soldan sağa yazılmıştır. Bazı yazılarda kısıtlı sayıda karakter bulunmuştur. Bulunan bu yeni bilgi doğrultusunda, yazının bir harf yazısı olduğu tespit edilmiştir. İngiliz subay H. Rawlinson, Pers askeri birliğinde görevliyken yazıtlar üzerinde çalışma imkânı bulmuştur. Bu kaynağın eksiksiz bir Resimde kopyalanmasını sağlamıştır (Kramer, 2002: 89).

Sümerlilerin icat ettiği yazıda bir bakıma Mısır yazısının çözülmesini sağlamıştır. Sümer çivi yazısı da piktografik işaretler ile başlamıştır. Piktogramlar, bir kavram ya da sözcüğü temsil eden ve resim özelliği taşıyan simgelerdir. Öncelikle ıslak killer tablet haline getirilmiştir. Bu tabletlerin üzerine, "*stylus*" adı verilen kapışlarla resimler çizilmiştir. Bu kil daha sonra kurutularak ya da fırınlarda pişirilerek kalıcı hale getirilmiştir (Becer, 2011: 85). Sümer yazı sistemi uzun soluklu ve edebi eser verilecek düzeye gelmiş bir sistemidir. Örneğin Sümerlere ait "Gılgamış Destanı" bu tabletlerin en güzel örneğidir (Resim 17).

Resim 17- Gılgamış destanı (gaiadergi.com.2019)

Sümerlerde *Cemdet Nasr dönemi'*nde standart çanak çömlek anlayışından vazgeçilmiştir. Artık geometrik ve doğadan esinlenen motifler ve kırmızı siyah rengin kullanıldığı süslü çanak çömlek anlayışı başlamıştır. Bu dönemin bir diğer önemli özelliği pişirilmiş kerpiçlerden (tuğlalar) ve güneşte kurutulmuş olan mimarı kalıntılara rastlanılmıştır. Özelliklede drenaj sisteminin başladığı ve düz damlı dini ve resmi yapıların yapılmış olduğu görülmüştür. Bu yapılarda koni biçimli çivilerle süsleme yapılmıştır. Yapıtlardan biride kadın maskıdır tarihte bilinen ilk kadın maskı olma özelliğine sahiptir (Resim 18). Ayrıca duvarın bütün yüzeyi paneller içine yapılarak silindir mühürler kullanılmıştır. Yazı; *Güney Mezopotamya'nın birçok kentinden daha az resim karakteri içererek varlığını sürdürmüştür.* Sümer diliyle yazılan ilk çivi yazılı tabletlere de Tel Ukair, Cemdet Nar ve Ur gibi kentlerde rastlanılmıştır (Köroğlu, 2006: 56).

Resim 18- İlk kadın maskı (Köroğlu,2006: 56)

Cemdet Nasr döneminde piktogramlar yarı piktogtoğrafik bir özelliğe bürünerek çivi yazısı şekline dönüştüğü görülmüştür (Özbay, 2005: 77).

Sümerler Kral listelerinde Sümerlerin erken Hanedanlar döneminden söz etmesi dolayısıyla büyük önem taşımaktadır. 1900'lü yıllardan başlayan ve İsin hanedanına kadar olan dönemde Sümerlilerde yönetimde bulunan kral ve hükümdarların isimlerine ulaşılmıştır. İlerleyen dönemlerde yazı daha sistemli bir hale gelmiştir. Yazı sisteminin, idare gereksinimleri sonucu ortaya çıktığı tahmin edilmektedir. Erken Hanedenlar döneminde yazı Arkeik çivi yazısına dönüşmüştür. Bu dönemde daha çok iktisadi konuda metinler yazılmıştır. Arkeik Sümer veya Eski Sümer dönemi olarak adlandırılan bu çağda yazı tarihi; dini, edebi, hukuki ve iktisadi her metnin yazılmasına imkân sağlamıştır (Genç, 2013: 38).

Sümer yazı dili varlığını devam ettirmiştir bu yazı, Babilli rahipler tarafından, Hz. İsa'nın doğumuna kadar sürdürülmüştür. O dönemde ölü bir olmasına rağmen Sümerce bu rahipler tarafından öğrenilmiş ve öğretilmiştir (Genç, 2013: 38).

Mezopotamya'ya Sümerler Dönemi'nde göçen Akadlar, Sümer kültürünü benimsemiştir. Akadlar, Sami kökenli bir topluluktur. Sümerlerden sonra Mezopotamya'nın lideri konumuna gelmişlerdir. Akadlar daha sonra Mezopotamya'da güçlü bir konumda olan yine Sami kökenli Asur ve Babil halklarına da öncülük etmişlerdir. Akadlar, Sümerlerden farklı olarak kent devletlerinden ziyade evren veya dünya krallığı kavramını Mezopotamya'ya getirmiştir. Akdeniz'e kadar bütün Mezopotamya'ya hâkim olmuşlar ve ülkeyi merkezî sistem ile yönetmişlerdir. Mezopotamya'da hâkimiyeti sağlayan Akadlar, İ.Ö. 3000'li yılların sonunda, çivi yazısını benimseyerek bu yazıyı kendi dillerine uyarlamışlardır. (Genç, 2013: 30) Bu topluluk Sümer hece sistemini benimsemiş ancak kendi dillerine uygun yeni bir hece sisteminde yaratmışlardır. Bu yeni sistemde çok işaretlilik ve çok seslilik ön plandadır. *"Örneğin, Sümerce SU "el" işareti Akadca okunuşu qadu ile birlikte, su'nun yanı sıra, "qad, qat" hece değerlerini de yazıya kazandırmışlardır. Bununla birlikte, Sümerce sözcük işaretinin yanı sıra eşanlamlı Akadca kelimenin son hecesi yazılarak, işaretin Akadca okunması kolaylaştırılmıştır. Örneğin Sümerce "büyük" anlamına gelen GAL kelimesinin sonuna Akadcası olan rabû'nun sonuna eklenerek bunu GAL-u şeklinde ifade etmişlerdir"* (Hırçın, 1998: 14).

Babiller ise Güney Mezopotamya'da yaşamışlardır. Bu uygarlık, Babil şehri civarında kurulmuştur. Uygarlık iki döneme ayrılarak incelenmiştir: Bu dönem, eski Babil ve yeni Babil olarak adlandırılmıştır. *Eski Babil Krallığı* (İ.Ö. 1894-1595) , *Yeni Babil yıllarını* (İ.Ö. 627-539) dönemlerini kapsamıştır. Eski Babil Krallığı; İ.Ö. 1792-1750 *(Hamburabi'nin Eski Sümer ve Akad Krallığını birleştirdiği dönem)* sonra en güçlü dönemini yaşamıştır. Bu nedenle, dönemin eserleri incelendiğinde '*Hamburabi'nin taş sütunları'* dikkat çekmiştir. Bu sütunlar üzerinde Hammurabi'ye ait kanunlar stel üzerine yazıldığı görülmüştür. Bu stel bazalttan yapıldığı için korunmuştur (Farthing, 2012: 38).

Hammurabi döneminde ülke altın çağını yaşayan ülke ekonomik yönden de refah kavuşmuştur. Ancak Hammurab'inin ölmesiyle birlikte devlet giderek güç kaybedip zayıflamıştır. Babil şehirleri Keldani, ve Elamit, Asur saldırılarıyla karşı karşıya kalmıştır (Friedrich, 2000: 190).

Yeni Babil dönemi ise II. Nabukadnezar, dönemiyle birlikte yükselişe geçmiştir. Şehir anıtsal kapılarla donatılmış ve sağlam surlarla inşa edilmiştir. Bu dönem, devasa yapıların inşa edilmesiyle de görkemli yıllar yaşamıştır. Ancak II. Nabukadnezar, Babil Pers hâkimiyetine geçmiştir. Büyük Kiros'un *'İ.Ö. 539'* yılında şehri fethetmiş ve kontrolü ele geçirmişti. Bu dönemin en önemli eseri; *'Babil'in asma bahçeleri'* (Resim 19) inşa edilmiştir (Friedrich, 2000: 190).

Resim 19- Babil'in asma bahçeleri (http://www.antiktarih.com)

Bu kapılardan günümüze kadar ulaşan İştar Kapısı (Resim 20) bu gün Berlin'de bulunan Pergamon Müzesi de restore edilmiş ve sergilenmiştir. Kapılarla ilgili diğer önemli husus da bu kapılara bitişik durumda olan tören alanın da ejderha panelinin bulunmuş olmasıdır. Bu panelin Babil'in ulusal tanrısı kabul edilen Marduk için yapılmıştır (Farthing, 2012: 38).

Babil dili ilgili belgelere 18. Yüzyıl sonraları ulaşılmıştır. 19. Yıl itibariyle incelenen örnek sayısı artmıştır. İncelenen örneklerde bu dilin, Eski Persçe ve Elamcadan daha zengin bir edebiyat kültürüne sahip oldukları görülmüştür. Özellikle 1843 yılında *Khorsabad'da Asur sarayında* yapılan kazılar ve 1845 yılında *İngiliz*

Layard'ın Ninova çalışmalarında ulaşılan belgelerle buy durum kanıtlanmıştır (Friedrich, 2000: 191).

Babil dili Mezopotamya topraklarında dört asırdan fazla kullanılmıştır. Ancak buna rağmen dilin halk tarafından benimsenmediği bilinmektedir. Yazının genellikle devlet işlerinde kullanılmış olması bu duruma gerekçe gösterilebilir (Friedrich, 2000: 191).

Resim 20- İşkar kapısı **(**Farthing, 2012: 38)

Babil diliyle yazılan kil tabletlerde genellikle; tarih, din ve yönetime dair konuların yazıldığı görülmüştür. Bazı tabletlerde ise bu konuların dışında bilim, matematik ve uygulanan yasalarla ilgili konulara değinildiği de görülmüştür. Bunların yanı sıra çok sayıda edebi metin ve mektuplarda rastlanılmıştır (Güzel, 2015: 80).

Asur '*Kalat Şergat'* şehri, eski Assur (Asur) Krallığının önemli ticaret ve kült merkezi idi. Bu kent; *Büyük ve Küçük Zap ırmaklarının Dicle ile birleştikleri kesimde, Dicle Nehrinin batı kıyısında yer alır.* Bu devlet Mezopotamya uygarlıkları arasında '*Kuzeyin güçlü temsilcisi'* anılarak ön plana çıkmıştır. Devlet adını baş tanrı olarak kabul ettiği Assur'dan almıştır. Başkent olan Asur uygun bir coğrafi konuma sahip değildir. Bu nedenle kuzeyde yeni büyük kentler kurulmuştur. Krallara ait gömüler de bu kısımda bulunmuştur. Asur halkı tüccar olmasıyla tanınmıştır. Kalay ve tekstil

ürünleri tüccarlar tarafından pazarlanıyordur. Tekstil ürünleri Babillerden sağlanırken, kalay; Zokros Dağlarının doğusundan temin ediliyordur. Bu ticaret sayesinde Anadolu ile Mezopotamya uygarlığı olan Assurlar arasında etkileşim başlamıştır. Mezopotamya'nın bu tüketim malları ticaret vasıtasıyla Anadolu'ya geçmiştir. Bununla birlikte tüccarlar tarafından tutulan kayıtlar sayesinde yazıyla tanışmış oldu. (Köroğlu,2006: 100-1004).

Çivi yazısı, insanlık tarihinin uygarlaşma yolunda attığı önemli keşiflerden biridir. Çivi yazısı konusunda kapsamlı bir çalışma yapan Selen Hırçın çivi yazısının önemini şöyle açıklamıştır:

"Gerek ticari nedenler, gerekse yapılan askeri amaçlı seferlerle yayılım alanı genişleyen çivi yazısı, çeşitli kültürler arasındaki alışverişi sağlamakta en büyük etken olmuştur. Önemli merkezlerde oluşan arşivler bunu bize açıkça göstermektedir. Ebla'ya kadar yayılmasından sonra, Akad'lı Sargan ve Naramsin'in seferleriyle alanı genişleyen ve Asur Ticaret Kolonileri ile de Anadolu'ya giren çivi yazısı, bu bölgeyi de çivi yazılı kültürü n bir parçası haline getirerek, Anadolu'nun tarihi çağlarını başlatmıştır. Mari, Boğazköy ve Ugarit'in yanı sıra, bir başka önemli ticaret merkezi olan Emar.'da (Meskene) Hitit, Hurri, Semitik ve Batı-Se mitik uluslar karşılaşmış ve en önemlisi artık çivi yazısı maddi gereksinimleri karşılayan bir kullanımdan çıkarak, bir kültür aracı haline gelmiştir. Bunu en iyi gösteren örneklerden biri, Asur kralı Tukulti-ninurta'nın yaklaşık İ.Ö.. 13. yy. sonunda, 2000 yıllık bir devlet olan Babil'e son vermesiyle belirginleşmiştir. Oradaki kültür birikimini temsil eden Babil arşivlerini Asur'a taşıyarak burada büyük bir kitaplık oluşturmuş ve bir anlamda Güncy'deki merkezin Kuzey'e kaymasına neden olmuştur. Ancak Babil'in siyasen ortadan kalkmasıyla kültürün yok olmadı ğını ve yerinde kaldığını Babil'de Tukulti-ninurta'nın fethinden sonra yazılan 12 tabletlik Gılgamış Destanı, açıkça göstermektedir" (Hırçın, 1998: 21).

1.3.1. Sümerler ve Çivi Yazı Sistemi

Mezopotamya'da kurulan uygarlıkların özellikleri ilk bölümde incelenmiştir. Bu bölümde çivi yazısının özellikleri ve onu kullanan uygarlıklarda gösterdiği özelliklerden bahsedilecektir.

Çivi yazısını ortaya çıkaran önemli etkenlerden birisi var olan kayıt sisteminin yetersiz olmasıdır. Hesap kaydı tutmak gibi basit bir ihtiyaç çivi yazısının gelişimini hızlandırılmıştır.

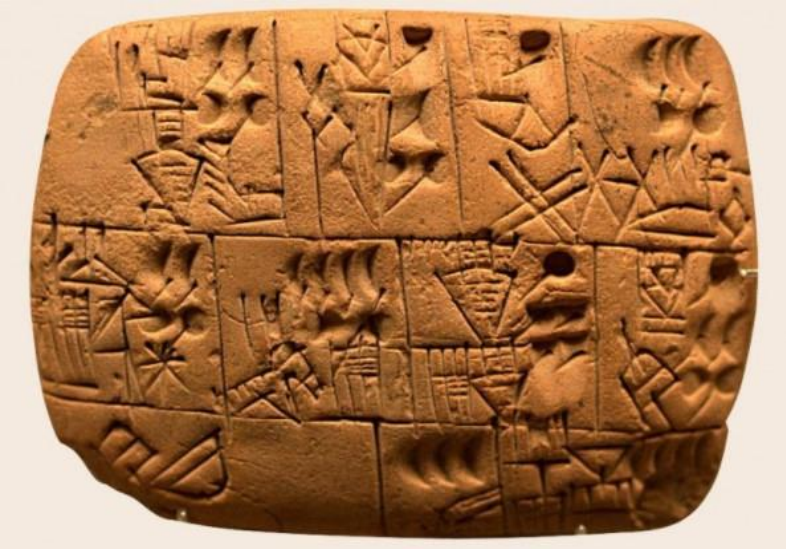
"İlk zamanlarda belki de kaçınılmaz bir zorunluluk sonucunda ortaya çıkan, resimlerin içerdikleri ses değerlerinin kullanılmaya başlanması ile çok daha kesin mesajlar verilebileceği çabuk kavranmıştır. Bu dönemde ortaya çıkan, önemli bir özellik de anlamı göz önünde bulundurulmaksızın kelimelerin sadece ses değerlerindeki benzerlik veya eşitlik nedeniyle, başka kelimelerin yazımında da kullanılmaya başlanmasıdır. Örneğin, Sümerce "ok" anlamına gelen Ti işareti, aynı ses değerine sahip olduğu için, "hayat" kelimesine de, aynı işaretle yazım olanağı sağlamıştır. Elbette Sümerce okumayı bilen biri, bu iki kelime arasındaki "eş değerlilik"ten haberdar olduğu için, "ok" işareti ile gösterilmiş bir logogramın, metnin içeriğine göre, "hayat" olarak okunması gerektiğini fark edecektir. Bunu Türkçede birden fazla anlamı olan kelimeler, "at", "yüz", "alay" ile karşılaştırabiliriz" (Hırçın, 1998: 8).

Mısır yazısından farklı gibi görünse de çivi yazısının da kökeninde piktogramlar vardır. Mısır hiyeroglif yazısı kullanıldığı dönemde resim yazısı özelliğini korumasına karşın Mezopotamya'da resim yazısı gittikçe sadeleşerek yerini çivi yazısına bırakmıştır.

Çivi yazısında zamanın ve yerin çeşitliliğine bağlı farklar bulunmaktadır. Eski Babil karmaşık çivi yazısı, Eski Asurca, Orta Babil ve Orta Asur çivi yazıları, daha basit bir nitelik kazanmış olan Yeni Asur ve Yeni Babil çivi yazısından çok daha farklıdırlar. Ancak bu farklılık, Mısır'daki, hiyeroglif yazı, hiyeratik yazı ve demotik yazı arasında olduğu kadar büyük farklar yoktur (Hırçın, 1998: 8).

Mısır hiyeroglif yazısı ile çivi yazısı, sahip oldukları içyapı itibariyle birbirlerine benzemektedirler. Çünkü çivi yazısı Mısır yazısında olduğu gibi; ideogramlardan, fonetik işaretlerden ve determinatiflerden meydana gelmiştir. İki yazıda da ideogramlar oldukça sık bir resimde kullanılmıştır. İdeogramlar; nesneleri veya canlı varlıkları görüntü olarak yansıtan işaretlere verilen isimdir. Böylelikle; her işaret bir düşünceye denk gelmektedir. Bu durumda bu yazı sistemi kelimenin okunuşuna değil, onun yansıttığı düşünceye dikkat çekmektedir.

Kelimelerin ses değerleriyle birlikte okunmasına fonetizasyon denir. Çivi yazısının gelişiminde bu aşama önemlidir. Fonetizasyonla birlikte yazılamayan soyut isimler ya da nesneler yazılmaya başlanmıştır (Hırçın, 1998: 9).

Resim 21- Çivi yazısı örneği (http://kosankurt)

Metin Alparslan'da Fonetik değere sahip işaretler hakkında şu bilgilere ulaşmıştır. Alpaslana göre önceleri 1000 aşan işaret sayısı 500'lere kadar düşmüştür. Yaşanan bu değişikliklere rağmen çivi yazısı, gelişimini İ.Ö. 270'lü yıllara kadar devam ettirmiştir. Bu yıllarda çivi yazısı gelişimini tamamlamış ardından hece işaretleri, determinatifler ve logogramlarla yazılan, bir yazı sistemi haline dönüşmüştür. Yazı sistemi küçük değişikliklere ve eklemerede uğramıştır. Böylelikle farklı dillere yapılan uygulamadan kaynaklanan tamamlayıcı öğelere ulaşılmıştır (Alparaslan, 2009: 55).

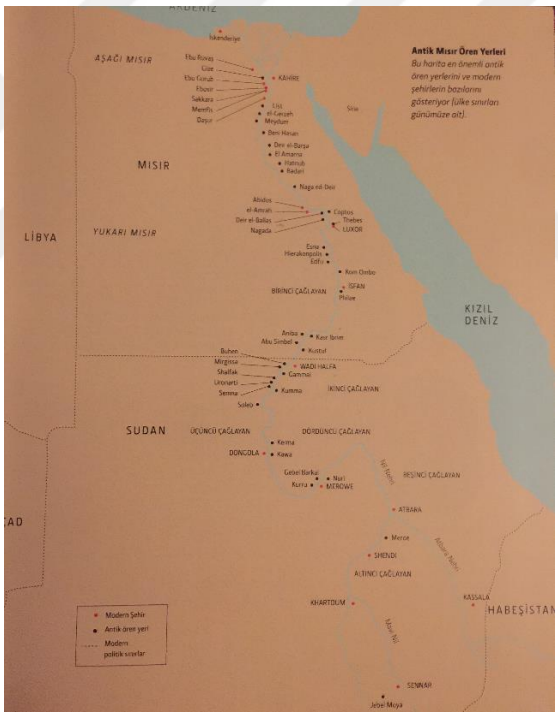
Selen Hırcın da konuyla ilgili çalışmalar yapmış yeni bilgilere ulaşmıştır. Buna göre: *"Sümerce çivi yazısının uygulandığı ilk dildir. Tek heceli sözcükler fazladır. Kelimelerin fonetik olarak ifade edilebilmeleri, geç dönemlerde çok daha fazla işlerlik kazanan, hecelerin kullanılabilmesini olanaklı kıldı. Böylece, ayak resmiyle gösterilen mastar halindeki "gitmek" fiilinden öte, "gidiyorum" gibi çekimli formlar da yazılabildi. Bu yenilik gittikçe kuvvet kazanmasına rağmen, eski logogramları, yani tek işaretli kelimeleri, tamamen ortadan kaldıramadı. Kullanışlılığından dolayı, bu logografik yazı, silindir mühürler, heykeller ve steller üzerinde çivi yazısının gelişiminin sonuna kadar korundu. Fakat özellikle fiillerin ifadesinde, yeni fonetik hece yazısı, eski yöntemin yerini aldı. Bazı kelimelerin aynı işaretle yazılabilmelerine karşın, yine anlamı aynı olan kelimeler için değişik işaretler de yaratıldı. Örneğin, Sümerce'de GU, hem "boyun", hem de "öküz "anlamına gelen bir kelimedir. Böylece GU, iki farklı işaretle yazılabildi. Bu "çok işaretlilik" (polysemie) ile daha geç dönemlerdeki kullanımlarla da birlikte, GU tam 14 farklı işaretle yazım olanağı buldu"* (Hırçın, 1998: 9).

Sümerlilere ait bu çivi yazısı (Resim 21) tıpkı *Çince'de olduğu gibi yüzleri sağa dönük işaretlerle sağ üst köşeden başlayarak aşağıya doğru yazılırdı.* Bu durumun gerekçesi olarak piktografik dönemde doğrudan doğadan alınmış işaretlerin doğal görünümleri yönünde yazıldıkları savıdır (Hırçın, 1998: 10).

2. BÖLÜM
İLKÇAĞ'DA AFRİKA ve ASYA'DA YAZI SİSTEMELERİ

2.1. Eski Mısır Uygarlığı ve Yazı

Eski Mısır Uygarlığı diğer başka kültürlerde de görüldüğü gibi coğrafi bölge içinde doğmuştu. Şüphesiz bu bölgenin en önemli unsuru Nil Nehri'dir. Bu bölgede ekonomik yaşam nehrin çevresinde gelişmiştir. Toplum için nehir, verimliliğin en önemli ögelerinden biridir (Friedrich, 2000: 15). Nil Nehri 6695 km ile dünyanın en uzun nehri olma unvanını taşımaktadır (Harmankaya vd., 2013: 106), (Resim 22) .

Resim 22- Mısır haritası (Manuelian, 2015: 9)

Nil vadisi tarıma elverişli bir arazıydı. Vadi çevresindeki nehrin taşmaları sonucu meydana gelen yaklaşık olarak 800 kilometre uzunluğunda ve birkaç kilometre genişliğinde bir alana sahipti. Bu vadi dışında ülkenin, geri kalan kısımları ise verimsiz çöllerden oluşmaktaydı. (Friedrich, 2000: 15). Bu coğrafi şartlar bölgede üretilen ürünler arasında çeşitliliğe neden olmuştur. Vahalarda ve delta kesiminde daha çok üzüm yetiştirilmiş, bu üzüm beyaz ve kırmızı şarap yapımında kullanılmıştı. Daha

bataklık alanlar ise av hayvanlarının avlandığı alanlardı ve bu bölgede papirüslere çok sık rastlanırdı. Bu durum ketenden giysi, yelken bezi ve halatların imal edilmesini sağlamıştır (Harmankaya vd., 2013: 109).

Mısır, Afrika kıtasında hayvancılığa-çiftçiliğe dayalı ekonomik yapısıyla tanınmıştır. Bu özelliğinin yanı sıra uygarlığın olgunlaştığı ilk merkezlerin de ev sahibi olarak kabul edilir. Nübye (Bugünkü Sudan Cumhuriyet'inin kuzey yarısı) ve Mısır'da yerleşik bir hayatın oluşması, tarım ürünlerin fazla olması sebebiyle depolama bilgisi sayesinde Mısır toplumu diğer topluluklarla etkileşime geçmiştir. Bu durum devlet olma yolunda atılan bir adım olmuş, **'***hiyerarşik kurumlaşmanın önünü açmıştır'* (Cıvgın, 2019: 372).

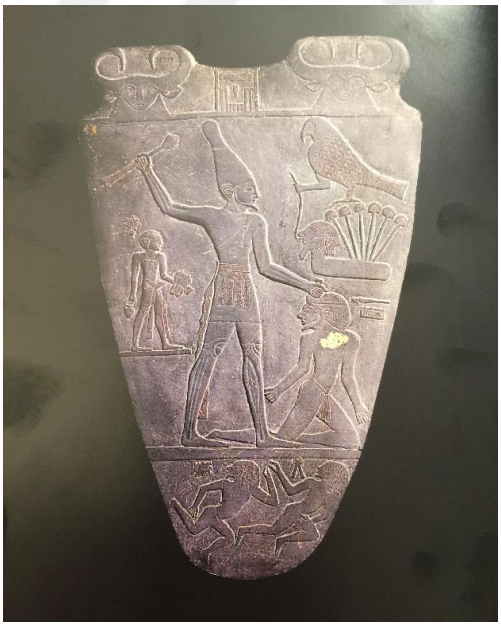
Nil ile ilgili bilgiler 12000 yıl öncesine kadar dayanır. Dünyanın en uzun nehri olarak görülen Nil çevre iklimiyle de göçmen yaşam tarzına sahip proto-Mısırlıları kendisine çekmiştir. Mısırın bu coğrafi özellikleri, Heredot'un da eserlerinde sıkça görülmüştür. '*Mısır, Nil'in hediyesidir'* sözleriyle nehrin bu coğrafyaya hayat verdiğini savunmuştur (Manuelian, 2015: 16).

O dönemde altı çağlayandan oluşan nehir ulaşıma elverişli değildir ayrıca ulaşım açısından çok tehlikeliydi. Daha önce yedi kola ayrılan nehir günümüzde iki koldan ibarettir. Nehrin bir diğer özelliği Etiyopya (Habeşistan) yayların da sıkça görülen yağmurların sebep olduğu taşkınların getirdiği zengin alüvyon topraklarıdır. Yaşana bu taşkınlıklar Mısırlılar açısından kutsal görülmekteydi öğleki yaşanan taşkınlıklara saygı duyuyor, meydana gelen bu olayı '*sarkık memeli, tombul gövdeli bereket tanrıçası habi'* ile bağdaştırıyordu (Manuelian, 2015: 16).

Eski Mısır tarihinin çeşitli evrelerden oluştuğu görülmektedir. Mısır toplumunun İ.Ö. 5000 yılında doğu Akdeniz kökenli evcil bitki ve hayvan türlerini kendi yaşadıkları coğrafyaya (Nil havzası) uyarlayarak yerleşik yaşama geçtikleri görülür. Bu durum '*Görece eşitlikçi köyler'* olarak adlandırılmıştır ve daha sonra İ.Ö. 4000 yılının ilk yarısında *'erken seçkinleri' önderliğinde karmaşık toplumu keşfettiler.* Ardından Ön Hanedanlar Dönemi (3300-3100) başlamış, Hierakonpolis, Abydos ve Naqada gibi yukarı Mısırda kurulan yerleşmeler köy statüsünden çıkıp siyasi ve ticari

merkezlere yani yerel krallıklara dönüştükleri görülmüştür. Bu dönemde, *devlet ideolojisi* henüz olgunlaşmamıştır. Ülke ticaret ağları şekline dönüşmüştür. Bu durumda yazılı kayıt sisteminin yaygınlaşmasını sağlamıştır. Eski Krallık dönemi (2700-2200) ise devletin tapınak–piramit gibi anıtsal yapılarının en görkemli biçimde ortaya çıktığı dönemdir. Kralların piramitler inşa ettirmesindeki gerekçelerden birisi de seferlerden elde edilen kıymetli mallar ile köleleştirilecek tutsaklarla dönülmesi idi (Cıvgın, 2019: 372).

Mısır tarihi ile ilgili '*Narmer Paleti'* (Resim 23) olarak anılan eser ile birlikte aşağı ve yukarı Mısır ile ilgili yeni bilgiler elde edilmiştir (Cıvgın, 2019: 373). Hierakonpolis'teki bir mezarda yapılan çalışmalar sonucunda bulunan bu levhaya göre Aşağı ve Yukarı Mısır arasında sürekli bir çatışma yaşandığı bilgisine ulaşılmıştır. Bu çatışmaya son veren kişi, '*Birleştirici Kral'* unvanı ile anılan Kral Narmer idi (İnan, 1956: 100).

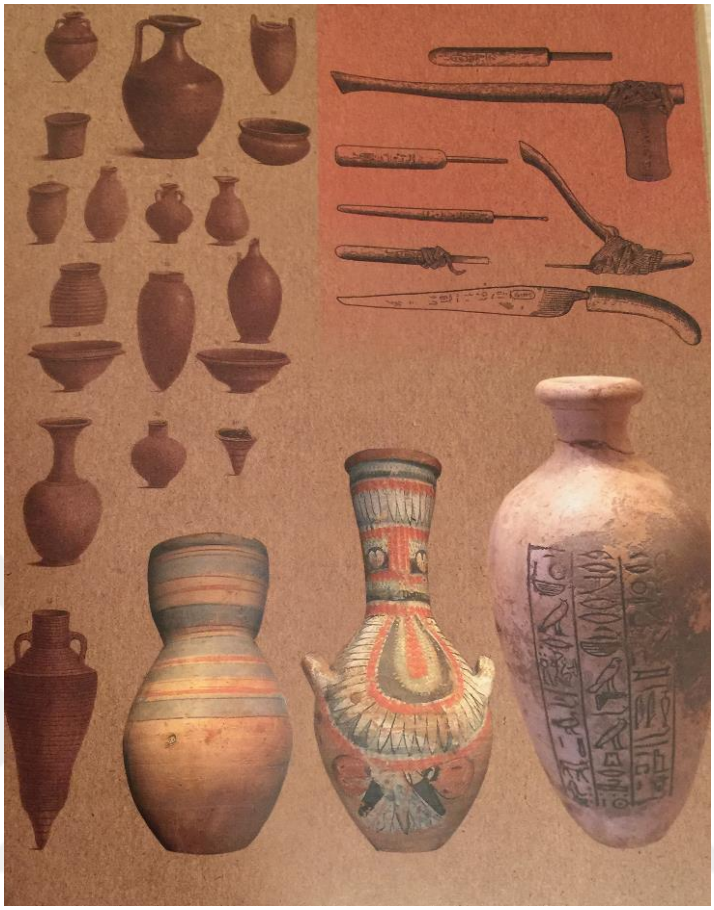
Resim 23- Narmer paleti (Manuelian, 2015: 24)

"Mısırlılar için bir istikrar ve refah dönemi olarak nitelendirilen Eski İmparatorluk Dönemi (İ.Ö. 2778-2413) aynı zamanda Mısır'ın altın çağı olarak bilinmektedir. Sakkar'daki basamaklı ilk piramit grubu bu dönemin eseridir. Zamanla

dağılan monarşi yönetim düzeninin yeniden sağlandığı dönem Orta Krallık dönemidir (İ.Ö. 2065-1585). İ.Ö. 1580 ile 1085 arasındaki, XVIII. ve XX. Sülalelerin hükümranlığı ile geçen yaklaşık beş yüz yıllık süre ise Yeni İmparatorluk Dönemi olarak adlandırılmaktadır. Monarşi yönetim biçiminin tamamen yerleştiği bu dönemde kadınlar da yönetimde söz sahibi olmuşlardır" (İnan, 1956: 100).

Mısır tarihinde dikkat çeken bir diğer husus toplumsal yapının sanatsal yapıları nasıl etkilediği konusudur. Yeni bulgular hem Mısır tarihinin aydınlatılmasına yardımcı olmuş hem de bu uygarlığın gelişmesine katkı sağlayan etmenleri ortaya çıkarmıştır. Yeni bulgularla birlikte Mısır Uygarlığının gelişmesindeki en önemli etmenin toplumsal zeminden kaynaklandığı ortaya çıkmıştır. Bu toplumsal zemin hiyerogliflerin kullanılmasından sanatsal etkinliklerin ortaya çıkmasına kadar birçok alanda baskın rol oynamıştır (Friedrich, 2000: 15).

Eski Mısır uygarlığında Sümerlerin kullandığı mühürlere benzer silindir biçimli mühürler bulunmuştu. Bu silindir biçimli mühürlerin Mısırda bulunan, kerpiç tapınakların ön cephesinde kullandığı tahmin edilmektedir. İki topluluk arasındaki benzer diğer bir durum yazı kavramı üzerinedir. Bazı bilim insanları, Mısırda ilk defa İ.Ö. yaklaşık 3100'lerde ortaya çıkan yazının Mezopotamya'dan alınmış olabileceğini savunmaktadırlar. Bu duruma gerekçe olarak da hem Sümer çivi yazısında hem de Mısır hiyeroglifinde sözcüğü ve anlamını temsil eden işaretlerin birleştirmesi yoluyla kullanılması gösterilmiştir. Bu durumun tersini savunanlar da vardır. Bu bilim insanları Mısır mektuplarında geçen biçimlerin çivi yazısıyla yazılmış olan mektuplarda yer alan biçimlerden daha farklı olduğunu açıklamışlardır. Bu açıklama doğrultusunda, hiyerogliflerin; daha erken bir dönemde Mısır çanak ve çömleklerinde (Resim 24) yer alan resimlerden türeyerek ortaya çıktığı düşünülmektedir (Freeman. 2003: 28).

Resim 24- Mısır çömlekleri (Manuelian, 2015: 91)

Nil Vadisi kıyısında kurulmuş olan bu uygarlık diğer topluluklardan farklı olarak bir yazı sistemi bulmuştur. Bu yazı sistem, hiyeroglif olarak adlandırılmıştı ve bu kelime, *'tanrıların yazısı'* anlamına gelmekteydi. Yunanca '*hieros'* (*kutsal*) ve '*gluphein'* (kazımak) kelimelerin birleşmesiyle meydana gelmiştir (Jean, 2015: 27).

Hiyeroglif yazının çözümlenmesinde büyük rol oynayan buluntularından birisi de Rosette taşıdır. Adını Mısırın önemli liman kentlerinden biri olan Reşid'de alan Reşid Taşı Fransızcaya Rosette şeklinde uyarlanmıştır (Resim 25). Bu taş, Napolyon'un 1799 Temmuzunda bölgedeki hâkimiyetini güçlendirme amacıyla yaptığı girişimler sırasında tesadüfen bulunmuştur.

Resim 25- Rosetta taşı (britishmuseum, 2019**)**

"Saint Julien Kalesi'nin yenilenmesi üzerine verilen talimata uygun olarak, Yüzbaşı Pierre-François Bouchard, çalışanlarına inşaat alanını temizleme emrini iletir. Kısa bir süre sonra 114 cm boyunda, 72 cm eninde ve 28 cm derinliğinde, koyu gri renkte, 760 kilogram ağırlığında ve üzerinde gizemli yazılar bulunan bir bazalt taşa rast gelinir. Bu, sıradan bir taş değildir. Bu esrarengiz taşın önemi çok geçmeden anlaşılmıştır'(Sarı, 2013: 1-2).

Bulunan bu taş Fransız bir general olan F. Menou tarafından öneminin anlaşılması üzerine Kahire ye gönderilmiştir. Daha sonra Fransızlar tarından kurulan '*Mısır Enstitüsüne'* gönderilmiş ve burada incelenmiştir. Fransızlar bu taşın üzerine matbaa mürekkebi sürmüş bu yüzeyin üzerine kâğıt bastırılarak metinlerin kopyalanması sağlanmıştır. Çıkarılan bu kopyalar Avrupa'ya gönderilmiş buradaki uzmanlarca incelenmesi sağlanmıştır. Bu dönemde Fransızlara karşı İngiliz ve Osmanlı

orduları vardı. Fransızlar teslim olmak zorunda kalmıştır. Bu teslim olma sırasında General Menou '*Rosetta Taşı benimdir. Her şey alın ama taşı vermem*.' Diyerek. İngilizlere karşı dirense de başarılı olamadı. Taş İngilizler tarafından gemi vasıtasıyla Londra'ya yollandı. Orijinal bu taşın hemen kalıbı alındı ve alçı kopyaları çıkarılmıştır. Çıkarılan alçı kopyaları üniversitelere dağıtılmıştır. Kral 3. George taşın aslını British Museum vermiştir. Taş üzerindeki hiyeroglif yazıyı çözme amacıyla İngilizler ve Fransızlar arasında bir rekabet başlamıştır. "*İ.Ö. 196 yılına tarihlendirilen taşın üzerinde üç farklı yazı bulunmaktaydı. Bunlardan ilki hiyeroglif, ikincisi daha sade hiyeroglif niteliğindeki demotik bir yazıdır ve üçüncüsü de eski Yunan yazısıdır"* (Sarı, 2013: 1-2). Yazının orta kısmı olan '*Demotik*' metni Fransız olan S. de Saey tercüme etmiştir. Taşın alt kısmındaki Yunanca metin ise İngiliz olan S. Weston rahip tarafından okunmuştur. Bu tercümeler sonrasında yazının en üst bölümünün çözme ihtimali artmıştır (http://www.uralakbulut.com.tr.2019).

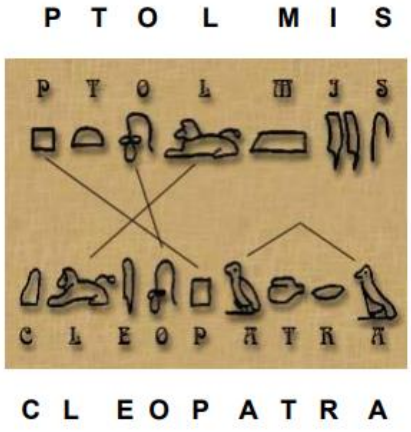
Eski Mısır'a ait olan Hiyeroglif yazının çözülememiş olması dönemin aydınlatılamamasına neden olmuştur. 1802 de başlayan çalışmalardan da sonuç elde edilememiştir (Harmankaya vd., 2013: 129). Çalışmalar 1814 yılına kadar devam etmiş ancak hiyeroglif hala çözülememiştir. De Saey konuyu öğrencisi olan Jean Francois Champollion ona bırakmıştır. Başarılı bir öğrenciydi henüz 16 yaşında 12 dil biliniyordu. Kısa süre sonra *Grenoble Üniversite'sinde* hoca olarak göreve başlamıştır. Taşın üzerinde inceleme yapan *İngiliz T. Young* metinde bazı kişi isimlerinin yanına '*elips*' şeklini çizmiştir. Bu çizimlere *kartuş* adı verilmiştir. (Resim 26.) Bazı yabancı isimlerin ve firavunların kartuş içinde almıştır. Ancak tüm bunlara rağmen Young şifreyi bir türlü çözememiştir. Young 'un bu resimleri sembol sanması şifreyi çözememişinde ki en büyük etmendir. Champollion farklı metinler içerisinde yer alan bu kartuşları tekrar incelemiş ve bunların sembol olmadığını fark etmiştir (http://www.uralakbulut. com.tr.2019).

RA M SS

Resim 26- Kartuş örneği
(http://www.uralakbulut.com.tr.2019)

Resimlerin hece ve harfin karşın olduğunu fark etmiştir. Yine incelediği bir kartuşta küçük bir dairenin ortasında nokta olduğunu fark etmiştir. Bu dairenin güneşi temsil ettiğini düşünmüştür. '*RA*' olarak ifade etmiştir. Yine aynı kartuşun sonun da yer alan iki resmin '*S'* harfine ifade ettiğine emin olmuştur. *Adıyla başlayan 'RA' ile başlayan ve 'SS' ile biten önemli kişiyi zor olmadı. Ramses'ten başkası olamazdı*. Böylece ortadaki bilinmeyen olan '*M*' harfi ortaya çıkmıştır. Daha sonra bu resimlerin bir sembolü temsil etmediği harf ve hecelerden oluştuğu yani 'fonotik' olduğunu kanıtlamıştır. Hiyeroglif içerisinde adları geçen Ptolemis ve Cleopatra isimlerini okumuştur (Resim 27).

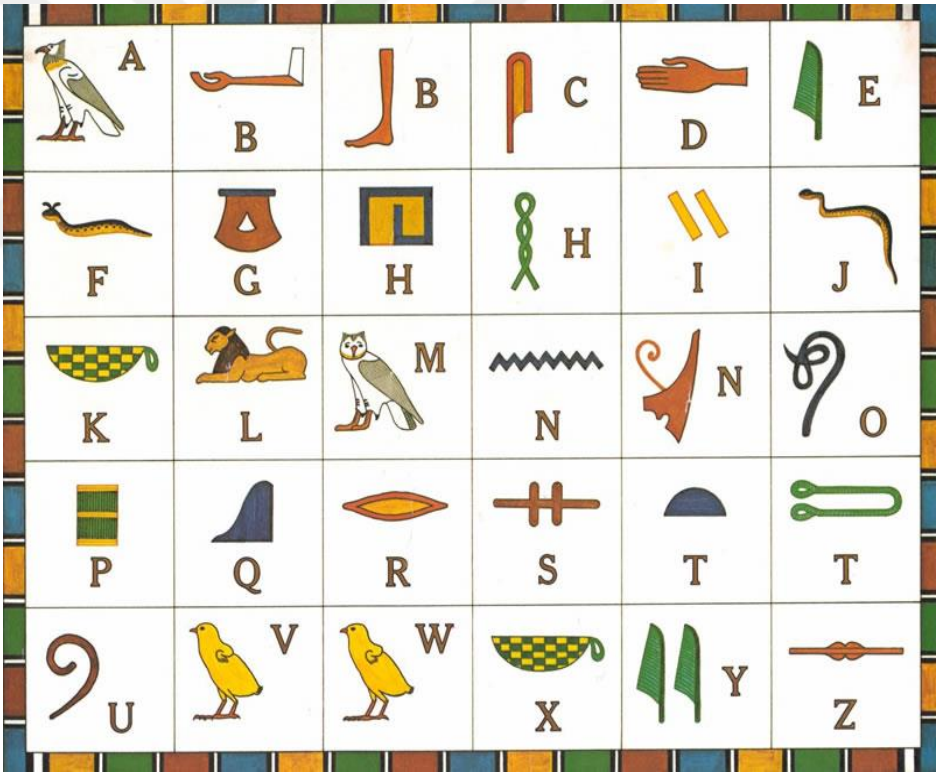
Resim 27- Mısır yazısının çözümü (http://www.uralakbulut.com.tr.2019)

Rosetta Taşını okuyan Champollion bu konu hakkında birçok bilimsel yazı yayınlamıştır. Yapılan bu araştırmalar ile 'dünyanın bilinmeyen 5000 yıllık tarihi' ne

ışık tutulmuştur. Ayrıca bu keşifle birlikte Hitit dilin keşfedilmesinde büyük rol oynamıştır. 1802 tarihinden itibaren ise Londra da bulunan British Museum da korunma altına alınmıştır. (http://www.uralakbulut.com.tr.2019)

2.1.1. Mısır Hiyeroglif Yazı Sistemi

Eski Mısırlılar öğreti ve bilgelik tanrısı olarak gördükleri Thot'a tarafından kendilerine Hiyeroglif yazıyı bağışladığını kabul etmişlerdir. Bu nedenle bu yazı Tho'a atfedilmiştir. Hiyeroglifler, (Resim 28) çivi yazısına göre daha süslü bir stile sahiptir. Ayrıca göstergeyle gönderge arasında büyük benzerliklerin bulunduğu görünmüştür.

Resim 28- Mısır hiyeroglif yazısı (https://defineplatformu.tr.gg/Misir-hiyeroglif)

Mısır yazısının bir diğer özelliği, ideografik bir karaktere sahip olmasıdır. Bununla birlikte bu yazı, sesçil bir özelliğe de sahiptir. Sesçil göstergeler ile ideogramların özdeş olduğu sonucu çıkarılabilir. Örneğin yukarıda tabloda verilen

atmaca figürü ile *a* göstergesi benzeşir. Ayak göstergesi ile de b benzeşmektedir (Faulmann, 2001: 21).

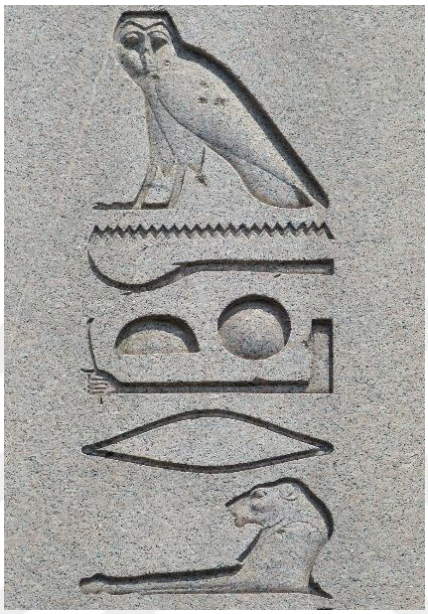
Hiyeroglif yazı; (Resim 29) anlatılmak istenen nesnenin resminin yapılması ile oluşmuştur. Bu duruma piktogram da denir. Anlatılmak istenen bir insan figürü ise insan, balık anlatılmak isteniyorsa balık resmi çizilirdi. Piktogramın, *sesi aynı zamanda uzun bir sözcüğün içerisinde hece olarak da kullanılabilirdi. Bu piktogramlar, soyut birtakım kavramları da temsil edilebilirdi.* Hiyeroglif yazıyla yazılmış taşlarda daha çok kutsal metinler yazılmıştır bu nedenle taşa kazınan metinler resmi yazı örnekleri adı altında adlandırılmıştır. Bulunan ilk yazılı belgelerin içeriğinde daha çok yönetim ve hukuk metinlerine rastlanılmıştır. Ancak bir süre sonra bulunan kaynaklarda bu metinlerin yazımında kullanılan hiyeroglif işaretlerinin kısaltılarak kullanılmaya başladığı görülmüştür. Kısaltmaların artmasıyla hiyeroglif yazı değişikliğe uğramış bu değişiklik sonrasında hiyeratik yazı ortaya çıkmıştır (Friedrich, 2000: 20).

Resim 29- Hiyeroglif yazı örneği (http://www.museivaticani)

Hiyeroglif tabletler incelendiğinde bazı resimlerin kolayca tanındığı görülmüştür. Örneğin; (Resim 30) Baykuş, boğa, akbaba, göz, ayak ya da elinde bir kupayla oturmuş adam gibi resimler kolayca tanınmaktadır. Bazı imgeler (ağızı gösteren

badem göstergesi, açılmış yelken ve suyu gösteren keşik) çizgi gibi stilize edilmiş göstergelerdir. Tüm bu resimlerin kolaylıkla tanınması hiyerogliflerin yorumlayıcı bir okuma tarzı olduğunun kanıtıdır. Zamanla bu yazı gelişmiş ve semboller somut hale gelmiştir (Umberto, 2004: 123).

Resim 30- Hiyeroglifte yer alan imge örnekleri
(https://pxhere.com/tr/photo/1230826)

Hiyerogliflerden bütünüyle resimlerden oluşur ve ses değerleriyle birlikte kullanılır. Bu yazının İ.Ö. 3100'lere kadar dayandığı tamın edilmektedir. Yazı konuşma dilini neredeyse tamamen aktara bilme özelliğine sahiptir. *Kıpti dilinin*[7] (Resim 31) günümüze gelmiş olması sayesinde; bu dili yeniden bulmamız sağlanmıştır.

"Ayrıca soyut ya da somut birtakım gerçekliklere gönderme yapabilmiş ve hem tarım, tıp ve eğitimle ilgili önerilerin hem de duaların ve efsanelerin, olası tüm biçimleriyle hukuk ve edebiyat ürünlerinin kaydedilmesini sağlamıştır" (Jean, 2015: 27).

[7] Kıpti: Yunanca "Aiguptios", "Aigiptioi", "Aigyptos" kelimelerinden gelmiştir. Bu kelimenin başındaki "ai" ve sonundaki "os" harflerinin kalkması sonucunda ortaya çıkan "gypt" şekli, "egypt" ve "copt" kelimelerinin kökünü teşkil eder. Kıpti terimi Yunanca "Aiguptios" kelimesinin Arapça söylenişidir. Yunanlıların Mısırlılarla tanışmasından sonra bu kelime, Mısır'ın yerli halkının adı olmuştur. Yani Mısır'ın yerli Hristiyanlarını ifade etmek için Kıpti kelimesi kullanılmıştır.

Harf	Adı	Transliterasyon	Mana 1	Mana 2	Numara
ⲁ	alpʰa	a	/a/		1
ⲃ	bēta	b	/b, v/		2
ⲅ	gamma	g	/k/	/g, ŋ, ɣ/	3
ⲇ	dalda	d	/d/	/d, ð/	4
ⲉ	ei	e	/e/		5
ⲋ	soou	–	–		(6)
ⲍ	zēta	z	/s/	/z/	7
ⲏ	ēta	ē	/eː/	/ɛː, iː/	8
ⲑ	tʰēta	tʰ	/tʰ/	/tʰ, θ/	9
ⲓ	iōta	i	/i, j/		10
ⲕ	kappa	k	/k/		20
ⲗ	laula	l	/l/		30
ⲙ	mē	m	/m/		40
ⲛ	nē	n	/n/		50
ⲝ	kˢi	kˢ	/ks/		60
ⲟ	ou	o	o		70
ⲡ	pi	p	/p/		80

Resim 31- Kıpti dili (https://www.alfabesi.com/kipti-alfabesi/)

Yazının özelliklerine bakıldığında önemli ölçütler bulunmaktadır. Özellikle bu yazının içyapısı incelendiğinde bir alfabe yazısı olmadığı görülmektedir. Bununla birlikte yazıların genellikle *sağdan sola ufki yönde, sıkça da sağdan veya soldan satırlarla yukarıdan aşağıya doğru gitmektedir.* Dikkat çeken bir diğer husus tabletlerde görülen insan ve hayvan figürleridir. Bu figürlerin el ve ayak kısımları satır başına doğru bakmakta olduğu görülmüş ve bu yönde hareket ettikleri görülmektedir. Bu özelliklerin yanı sıra yazı üç farklı işaret türünden meydana gelmiştir. Bunlar; fonetik işaretler, idea gramlar ve deterninatiflerdir[8] (Friedrich, 2000: 20-21).

Hiyeroglif yazısı, "küçük çapta bir sanat" olarak da kabul edilir. Yazının simetrik ve dengeli olması ona bu özelliği kazandırmıştır. Aynı zamanda işaretler arasında metnin görüntüsünü bozacak boşluklar bırakılmamaya çalışıldığı görülmüştür. Yazı yönü sabit değildir.

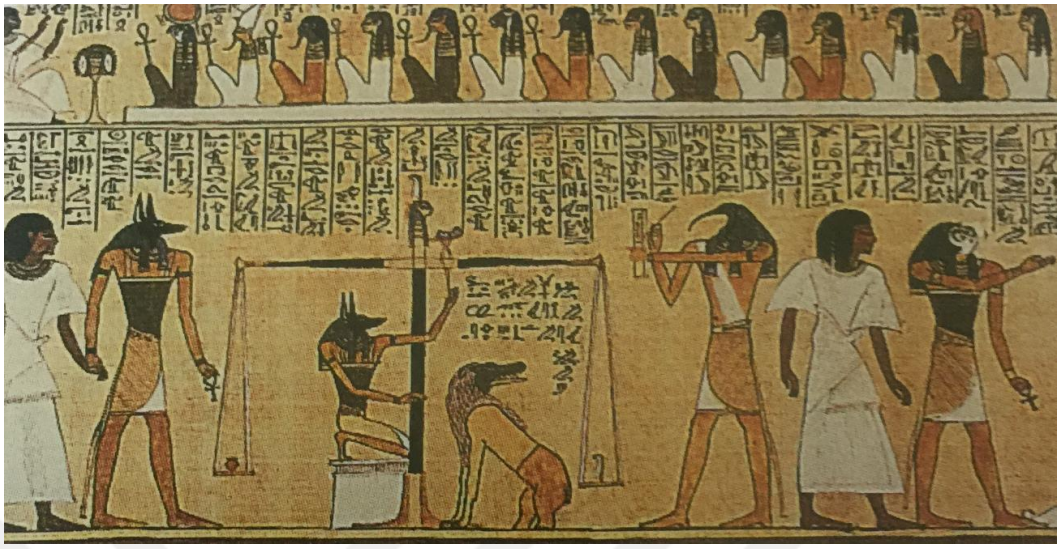
Eski Mısırda bilinen ilk hiyeroglif (tanrının sözleri), İ.Ö. 3.100 yılına kadar inmektedir. Bu yazı sistemi bir bakıma Mısır'a özgüdür. Bu duruma gerekçe olarak, Mısır dışında başka hiçbir uygarlıkla bağlantısı olmaması gösterilmiştir. Hiyeroglif

[8] Determinatifler[1:] kelimenin sonunda kullanılır. Hiçbir ses değeri olmayan bu işaretlere sessiz belirteçler denebilir.

yazının Tanrısal güç ile bağlantısı olduğu kabul edilmiştir. Mısırlılara ait mezarların yakın yerlerde hiyerogliflere rastlanılması rastlantı değildir. Yapılan araştırmalarda mezar yakınlarında ele geçirilen hayvan ve inşa hiyeroglifleri bu durumun kanıtıdır. Bu figürlerin zamanla canlanacağı ve ölülere gerekli cezayı vereceği inancı hâkimdir. Hiyeroglifler ilk olarak taşlar üzerine kabartma şeklinde oyularak işlenmiştir. Bu taşlar üzerine yüksek ya da alçak kabartma şeklinde oyulan hiyeroglifler daha çok mezar ve tapınak duvarlarında kullanıldıkları görülmüştür. Eski Mısır'da, taşlardan (Resim 32) sonra papirüs bitkisinin (Resim 33) yazı yüzeyi olarak kullanılmaya başlamıştır. Bu durum grafik iletişim alanında atılan önemli bir adım olmuştu (İ.Ö. 2.500) (Becer, 2011: 86-87).

Resim 32- Hiyeroglif taş üzerine kazınmış örnek (Becer, 2011: 86-87)

Resim 33- Papirüs üzerine yazılmış hiyeroglif yazısı (Becer, 2011: 86-87)

Eski Mısırlılar resimli elyazmalarını kullanan ilk topluluktur. Özellikle Mısır piramitlerinde bu örneklere sıkça rastlanılmıştır. Piramitlerin duvarlarına uygulanan yazılar yeni Krallık dönemine (İ.Ö. 1.580) kadar devam etmiştir. Yeni Krallık devrinde ise yazıların papirüsler üzerine kaydedilmeye başlandığı görülmüştür. Yazılan konular genellikle ölüm sonrasındaki hayatla ilgili bilgiler verdiği görülmüştür. (Becer, 2011: 87).

2.2. Çin Uygarlığı ve Yazı

Büyük Okyanus kıyılarından Orta Asya'ya kadar olan bölge birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Bu bölge; verimli bozkırlara ve su kaynaklarına sahiptir. Bu durum uygarların bu coğrafya üzerinde kurulmasını kolaylaştırmıştır.

Bu coğrafyada kurulan uygarlıklardan biriside Çin'dir. Çin o dönemdeki geçim kaynağı hayvancılık ve tarımdır. Çin uygarlığı genellikle ırmak kenarlarına kurulmuştur. Yaşam alanlarını bu sulak alanların yanlarına kurulan kulübeler olmuştur. Kulübeler, kazıkların üzerlerine oturtularak inşa edilmiştir. Çinliler o dönemde geçimlerini tarım ve hayvancılıktan kazanmıştır (Frederic, 1974: 17). Sarı Irmak (Huang Ho) bölgesi uygarlığın merkezi konumundaydı. Huang Ho'nun verimli topraklara sahip olması

tarımın ve hayvancılığa elverişli bir ortam sağlamıştır. Bu topraklarda öne çıkan yönetici ailelerden biriside Sang Sülalesidir. İ.Ö. 15000 ve 1028 tarihleri arasında hâkimiyet kuran Sang Sülâlesini, *Çou Sülâlesi* (*İ.Ö. 1027-221); Çin Sülâlesi* (*İ.Ö. 221-206) ve Han Sülâlesi (İ.Ö. 206 - İ.S. 220)* izlemiştir (Carter,1981: 56).

Çin tarihi incelendiğinde derebeyliklerden oluşan feodal bir yapının olduğu görülmüştür. Derebeyleri; toprak sahibi olan kişiler olmasıyla birlikte köylü ve köleler bu topraklarda çalışıyor Derebeyleri tarafından yönetilmişlerdir. Bu sistemde köylüler, hemen hemen köle haline gelmişlerdir. (Eberhard, 2010: 81) Bu Derebeylikler içerisinde öne çıkan bazı derebeylikler vardır. Çin tarihi incelendiğinde bilinen ilk Sülalenin '*Hsia'* sülalesidir. Ancak bu sülale hakkında çok fazla bilgi mevcut değildir. Bu sülaleden sonra bilinen (Turani, 1992: 295) ve öne çıkan '*Şang'* sülalesidir (Carter, 1981: 56).

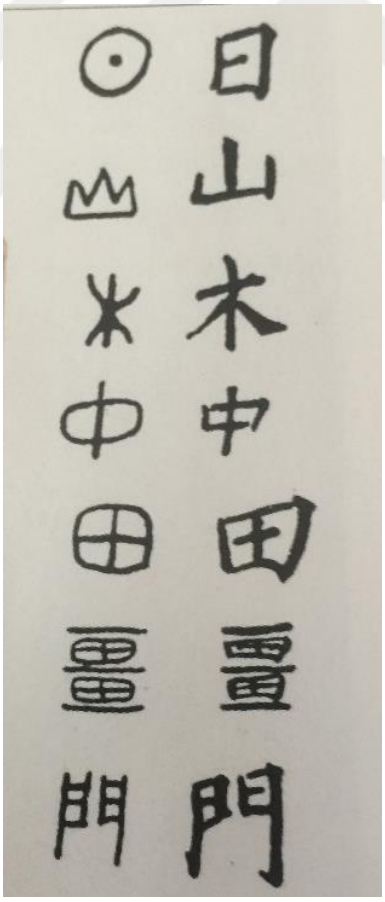
Şang sülalesinin en önemli özelliği Çinlilere ait yazının ilk kez bu dönemde kullanılmaya başlanmasıdır. Bunun için tarih kesin olmamakla birlikte genel kabul gören tarih İ.Ö. 1500-1200 yıllarıdır. Bazı tarihçiler ise bu görüşe tamamen karşı çıkmıştır. Bu görüşü savunanlar Çinlilerin bu tarihten çok daha önce kendi yazı sisteminin olduğunu kabul etmiştir (Wolf, 2017: 12).

Çin uygarlığına ait yazı sistemi incelendiğinde Sümer ve Mısır'dan daha farklı olduğu dikkat çekmiştir. Böylelikle farklı bir uygarlık farklı bir coğrafyada yazıyı üçüncü kez keşfetmiştir (Wolf, 2017: 12).

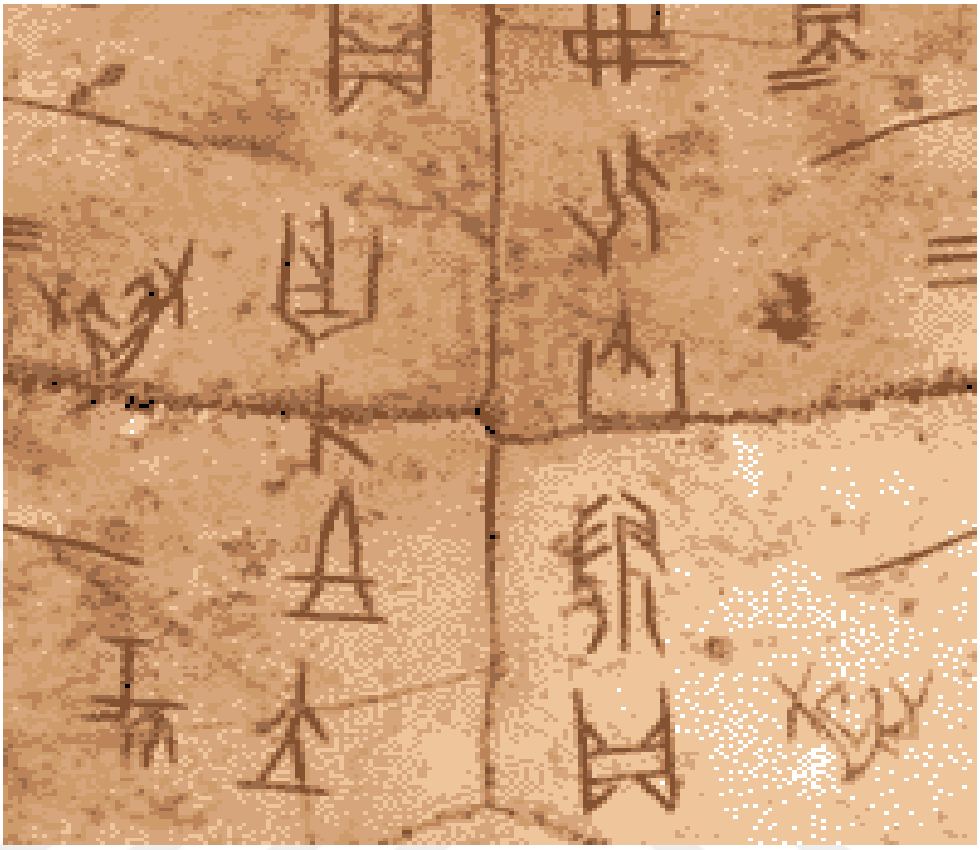
Çin yazısının önemli bir özelliği daha vardır. Bu yazının ortaya çıkışından sonra belli aşamalardan geçip İ.Ö. 200 – İ.S. 200 yılları arasında bir sisteme dönüştüğü görülmüştür. Yazı günümüzde hala Çinliler tarafından kullanılmaktadır Bugün Çin'de okunan ve yazılan yazı bu yazıdır. (Jean,2015: 45) Yazının bir diğer özelliği alfabeye doğru gelişim göstermemiştir (Resim 34). Piktogramlar, icat edilen yazıların hepsinde ilk ve temel öğe kabul edilir. Günümüz Çin yazısında da bu piktogramların hala kullanıldığı göze çarpmaktadır (Jean, 2015: 47).

2.2.1. Çin İdeogramları

Uzak Doğu da grafik iletişimin gelişmesinde değişik üslup ve kullanılan malzemeler oldukça etkili olmuştur. Çinlilerin yazı yazmak için kullandığı malzemeler: fırça, mürekkep çubuğu, mürekkep taşı ve kâğıttır. Bunlar '*Dört Hazine'* olarak anılır. Fırça yapımında keçi, geyik, at, kurt, tilki ve tavşan gibi hayvanların kıllarından yararlanılmıştır. Bu malzemelerin kullanımı resim ve kaligrafi sanatlarının gelişmesine de katkı sağlamıştır. Resim ve kaligrafide kullanılan mürekkeplerin yapımında hayvansal ve bitkisel yağlar ile keresteden elde edilen karbon kullanılmıştır. Çin kaligrafisinde karakteri yazmak için Rice Grid (karakter ızgarası) adı verilen sistem kullanılmıştır. Bu ızgara, Çin tipografisinin (Resim 34) temelini oluşturur (Resim 35), (Becer, 2011: 87).

Resim 34- Çin piktogram örneği. Yukarıdan aşağıya: güneş, dağ, çevre, tarla, sınır kapısı gibi nesneler yazılmıştır (Jean, 2015: 47).

Resim 35- Eski Çince piktogramlar. Escrita chinesa antiga anıtı
(http://portuguese.cri. 2019)

Kâğıt, grafiğin vazgeçilmez bir öğesidir. Kâğıt İ.S. 105 yılında Çin de bulunmuştur. Çin de saray memuru Eunuch T'sai Lun tarafından kâğıt icat edilmiştir. Lun basit bir teknik geliştirmiştir. Kâğıt yapımında kullanılan doğal lifler ve paçavralar suda yumuşatılıp hamur haline gelene kadar dövülürdü. Bu karışımın sulu kısmını hamurlu kısmından ayırıp hamurlu kısım düzeltilip kurutularak kâğıt tabakası haline getirilir. Tabaka şekline getirilen kâğıt daha sonra bir biri ucuna eklenerek rulo şeklinde fildişi çubuklar üzerine sarılırlar (Becer, 2011: 88).

Yapılan araştırmalar sonucunda yeni bulgulara ulaşılmıştır. Geyiklerin kürek kemikleri ve kaplumbağa kabukları (Resim 36) üzerinde Çin yazısına rastlanılmıştır. Özellikle 1898-1899 yıllarında Sarı Irmak'ın bir kolunun taşması sonucuyla ortaya çıkan bu bulgularla birlikte bilinen en eski Çin yazısının izlerine ulaşılmıştır (Wolf, 2017: 12). Kemikler üzerinde Çin krallarının isimleri yazılmıştır. Bu kemiklerin kâhinlik için kullanıldığı bilinmektedir. Bulunan kemiklerin yanında seramik kaplar da

rastlanılmıştır. Bu kaplar beyaz çamurdan yapılmış ince ve sırsız oldukları görülmüştür. Dikkat çeken bir diğer husus ise, kaplar üzerine süslemeler yapılmış olmasıdır. Bu kaplar üzerindeki süslemeler daha önce bulunmuş olan Çin'e ait kutsal bronz kaplarındaki süslemelerle benzerlik gösterdiği dikkat çekmiştir (Turani,1992: 297).

Resim 36- Çin'de bulunan kaplumbağa kabukları (http://turkish.cri.cn.2019)

Çin tarihindeki değerli bir diğer değerli sanat dalı ise mühür oymacılığıdır. Çinlilerin geleneksel sanat dalı olarak görülen mühür oymacılığının İ.Ö. 206 – İ.S. 220 tarihleri arasında yanı Han devrinde başladığı kabul edilmiştir. Mührün o dönemin aydın çevreleri tarafından güven simgesi olarak görüldüğü bilinmektedir. Mührü oluşturan bazı görsel imgelere rastlanılmıştır bunlar; taş, yumuşak kil ve fildişi gibi malzemelerdir. Bu malzemeler oyulmuş daha sonra mürekkeplenerek kâğıda aktarılmıştır.

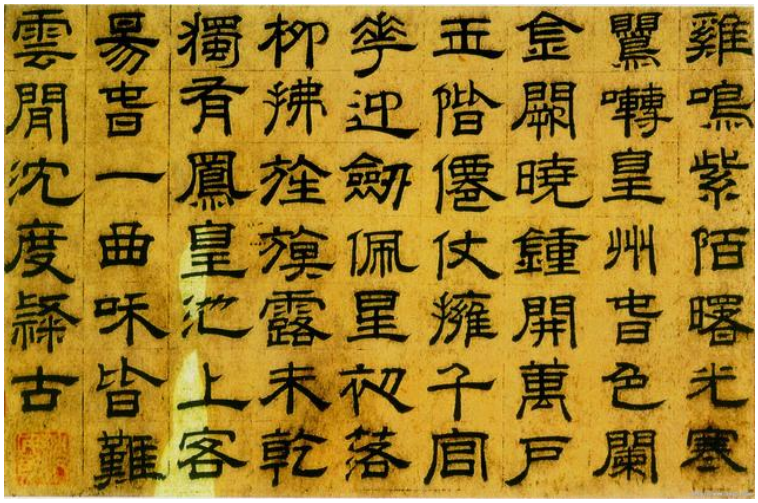
Resim 37- Çin Mührü (Jean, 2015: 45)

İmgeler alçak rölyef şeklinde oyulmuşlardır. Kâğıda aktarılırken baskı kâğıda negatif olarak çıkmıştır. İ.S. 165 yılında daha farklı bir teknik kullanıldığı görülmüştür. Taşa oyulan Konfüçyüs klasiklerinin fırça yardımı ile mürekkeplendiği ve kâğıtlara baskılar yapılmıştır. İ.S. 500 yıllarında mühürler (Resim 37) üzerindeki yazıların daha değişik bir teknikle oyulmaya başlamıştır. Bu mühürler daha yüksek rölyefler şeklinde oyulmuş ve mürekkep alacak resimde tasarlanmıştır. Bu durumda kâğıt üzerinde ki yazının rengi pozitif olmuştur. *Mühürlerdeki yazıların kâğıt yüzeyinde negatiften pozitife doğru değişimi, kalıp kullanılarak yapılan baskı teknikleri açısından önemli bir aşamadır* (Becer, 2011: 89). İnsanlık tarihinde yazıdan sonra ikinci önemli buluşunu da Çinliler yapmıştır. Bunun sonucu olarak Çinliler baskı tekniğini bulmuşlardır (Resim 38)

Resim 38- Baskı örneği (Becer, 2011: 89)

Sonraki dönemlerde kâtip, bitki, kamış, yazısı gibi sistemler kullanılmıştır. Bunların arkasından bugünkü Çin yazsına (Resim 39) benzer yazı kullanılmaya başlanmıştır. Bu yazı günümüze kadar devam etmiştir.

Resim 39- Çin Kaligrafi örneği (Jean,2015: 48)

3. BÖLÜM

İLKÇAĞ'DA EGE, AKDENİZ ve ANADOLU'DA YAZI SİSTEMLERİ

3.1. Ege Uygarlıkları ve Yazı

Bu bölümde ilkçağ Ege uygarlıkları arasında Minos (Girit), Miken, Yunan ve Helen uygarlıkları incelenecektir. Bu uygarlıklardan ilki İ.Ö. 2600'lı yıllarda Girit'te ortaya çıkan Minos uygarlığıdır.

Eski Yunan uygarlığının öncüsü olan Minos uygarlığı İ.Ö. 2000'lerde yüksek bir kültür ve refaha ulaşmıştır. Geçim kaynakları deniz ticaretidir. Tarihçiler Minos dönemini erken, orta ve geç Minos dönemi olmak üzere üç bölüme ayırmıştır. Erken Minos Dönemi seramikleri spiraller, üçgenler, dalgalı çizgiler, balık kılçığı ve benzeri motiflerle karakterize edilebilir. Orta Minos döneminde balık, kuş, mürekkep balığı ve leylak çok kullanılan motiflerdir. Geç Minos Dönemi'nde ise çiçekler, hayvanlar hala devam eder ama çeşitleri artmıştır. Saray üslubu denen stil hâkimdir. Natüralist motifler sadeleştirilmiş ve geometrik formlar başlamıştır. Ayrıca Minos hiyeroglifleri de bulunmaktadır (Resim 40). Geç Minos Dönemi'nde Miken sanatı ile benzerlik oranı yüksektir (Friedrich, 2000: 163).

Ege Dünyası, Girit'te ortaya çıkan ve Orta Minos evresinde, yani İ.Ö. 2000-1900 yılları arasına tarihlenen Hiyeroglif A olarak nitelenen, özellikle mühürler üzerinde bulunan resim yazısı ile tarihi çağlara geçmiştir. Girit hiyeroglif yazısının Mısır hiyerogliflerinden esinlenmiş olduğunu söylemek mümkündür. Mısır ve Girit arasında çok eski dönemlerde güçlü bir ilişkinin olduğunun kanıtıdır. Daha sonra bu hiyeroglifler Linear A (Resim 41) yazısına evirilmiştir. Linear, çizgi veya çizgisel olan anlamına gelmektedir (Güzel, 2015: 25). Bunun sebebi temelde ideogramlar bulunmasına rağmen betimlemelerin ve nesne resimlerinin net olarak seçilmemesidir. Çizgisel düzenlemelere dönüşmüş bu resimlerin artık soyut bir görünüme sahiptir. Bu

nedenle Liner A yazısı yaklaşık 70 farklı işarete denk gelmektedir. Bu işaretler sahip olmasına rağmen yazı hala okunamamıştır.

Resim 40- Minos Hiyeroglifleri (http://www.britishmuseum.org)

Bu yazıyı çözümleme amacıyla araştırmacılar genellikle Liner B yazısından yararlanmışlardır. Liner B yazısı daha geç bir çağa ait olmasına rağmen çözümlenmiştir. Bu yazıda kullanılan ses değerleri yardımıyla yazı çözümlenmeye çalışılmıştır. *"Böylece GEORGİEV tabletleri kısmen Yunanca metinli olarak yorumlarken, Gordon onlarda Filistin ve Fenikelilerin diline benzer Sâmi bir lehçe saptadığına inanılır. Gordon, Liner A metinlerinde Sâmi dillere özgü kap isimleri, hesap terimleri ve özel şahit adları okunmaktadır"* (Alexiou, 1991: 155).

Linear A yazısının gelişimi yeni saraylar çağına dayanır aynı çağın sonralına doğru yazı gelişimini tamamlamıştır. Bölgede yayın olarak kullanılmıştır. Yapılan araştırmalar sonucunda Hagia Triada'da yaklaşık 168 adet tablete rastlanılmıştır. Bulunan ufak ve dikdörtgen resimli bu tabletler yine yeni saraylar çağına ait olduğu tahmin edilmektedir. Linear A yazsının kullanıldığı tabletler ise; *Knossos, Phaistos, Mallia, Tylissos, Palaikastro, Arkhanes ve Zakro'da* bulunmuştur. Girit haricinde de bu

yazıya ait buluntular bulunmuştur. Thera ve Melos'da kısa Linear A yazıtlarına ulaşılmıştır (Güzel, 2015: 25).

Resim 41- Linear A yazısı. (http://www.britishmuseum.org)

Linear B (Resim 42) yazısı ise bir hece yazısıdır. 88 ideogram ya da işaretten oluşur bu işaret ve ideogramlar birbirinden farklıdır. Bu yazı türünün izlerine Yunanistan'ın Güneyi ve Mora Yarım adasının batısı ve Girit'in kuzeyinde rastlanılmıştır. Bu yazı sisteminin en önemli özelliği kelimenin anlaşıla bilmesi için sonuna bir ideogram eklenmesi ve yazı içerisinde yer alan kelimelerin özel işaretler kullanılarak birbirinden ayrılmasıdır. Ayrıca bu yazı sisteminde diğerlerinden farklı olarak içinde rakamların bulunmasıdır. Linear A yazısının özellikle Knossos yazmanlarınca 15. Yüzyılda kullanıldığı bilinmektedir. Linear B yazısı ise üzerinde yapılan araştırmalar sonucunda hemen hemen bütünüyle okunabilir hale gelmiştir. Bu yazıların ortak özelliği toprak levhalar üzerine sivri uçlu bir cisimle kazınmış olmasıdır.

Yine aynı yazılar vazo ve papirüs kâğıdı gibi materyallerin üzerine siyah bir mürekkeple de yazılmışlardır (Güzel, 2015: 26).

Resim 42- Linear B yazısı (http://www.britishmuseum.org)

Linear A yazıtlarına Pylos, Knossos tabletleri ile Myken krallığına ait yapı ve kuruluşlarında rastlanır. Buradan alınan bilgilere göre sonucunda kullanılan unvanlar, rütbeler, tanrı ve şahıs isimleri ortaya çıkmıştır (Alexiou, 1991: 157).

Knossos sarayının yapı katları incelendiğinde son katında Liner B yazılı 3.000 kadar tablete rastlanılmıştır. Bu tabletler üzerinde yazı İngiliz Mimar Michael Ventris çözmüş ve okumuştur. Ancak bu yazıların tarihi belgeler olmadığı ortaya çıkmıştır. Daha çok listeler halinde düzenlenen envanter kayıtlardan oluştuğu ortaya çıkmıştır (Güzel, 2015: 28).

Bir diğer önemli uygarlık Miken'dir. Miken uygarlığı İ.Ö. 15000 yılında Yunanistan'a göçmüştür. Bu topluluk bu bölgeye geldiğinde Hint-Avrupa dili

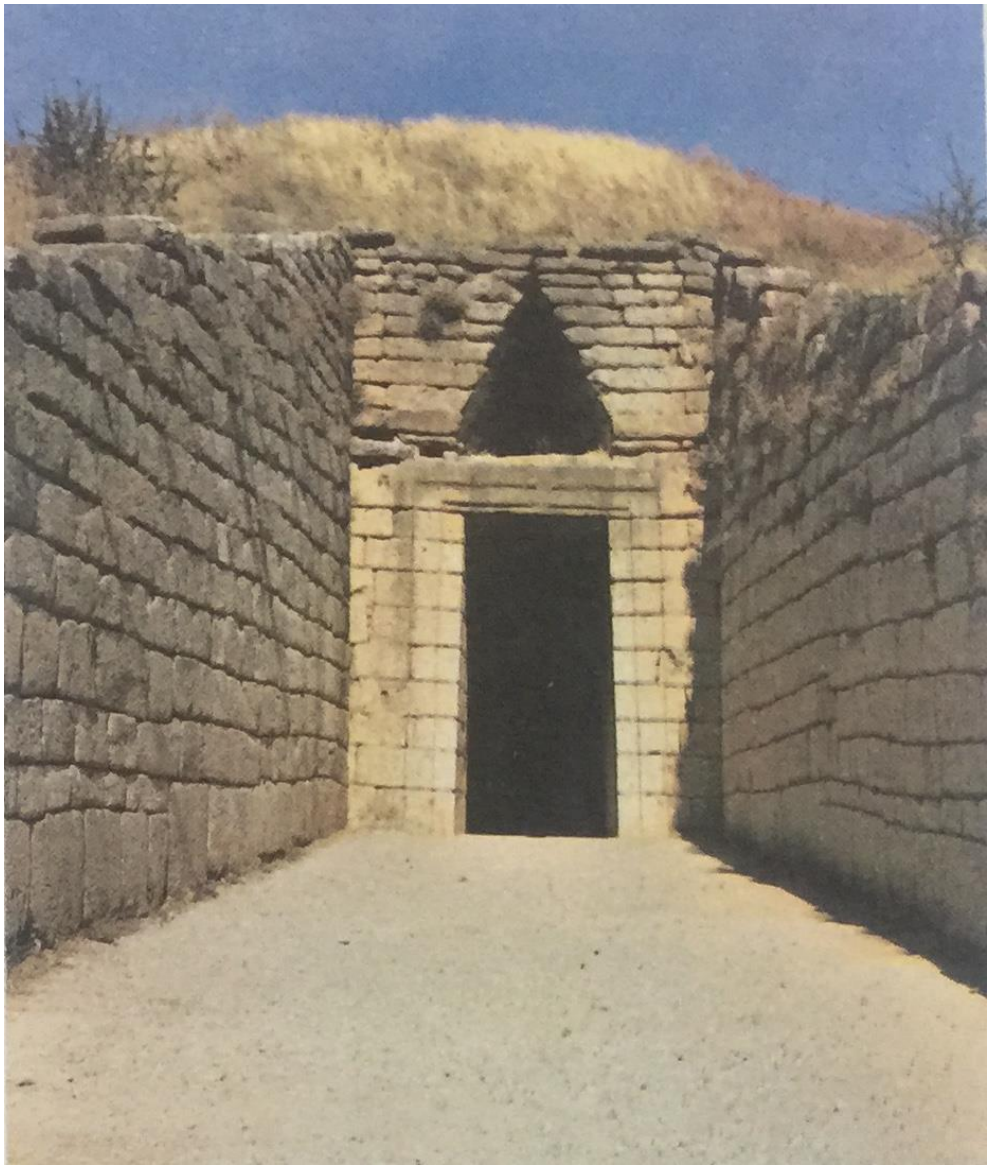
konuşanlarla kaynaşmış Miken topluluğunu oluşturmuştur. Miken uygarlığı Minos uygarlığının yıkmıştır. Böylelikle Minos uygarlığının deniz ve karadaki ticaret hâkimiyetini ele geçirmiştir (Friedrich, 2000: 164).

İ.Ö. 1500 yılları civarında Argos'ta yeni bir kültür ortaya çıkmıştır. Bu kültür Miken kültürü olarak adlandırılmıştır. Girit kültürüne benzer kültürüne benzer özellikler taşımaktadır öğleki Girit kültürünün bir kolu olarak anılmıştır. İki kültür arasındaki en önemli farklılık mimari alanda görülmüştür. Bu durumun en önemli nedeni ise stratejik konumdur. Bu bölgede daha önce Atrid'ler yaşamıştır. Bölge savaş için donatılmış ve yontulmamış taş bloklarla örülmüş bir başkent özelliğine sahiptir. Şehir, *Kiklop duvarıyla çevrilmiştir.* Özellikle üçtaş blokla yapılmış aslanlı kapı (Resim 43) önemli mimari eserlerindendir (Pischel, 1981: 83).

Resim 43- Aslanlı kapısı: *iki yanındaki düşey taşlar 35 ton ağırlığındaki yatay bir kirişi taşır. Bu kirişin yukarısında yer alan üçgen bir taşın üstünde, aralarında bir üstün bulunan iki aslan kabartması vardı* (Pischel, 1981: 83).

Mike'nin mimari yapısı incelendiğinde kentten daha çok kaleye benzediği görülmüştür. Özellikle yağma ve fetihlere karşı dayanıklı olmasında bu durum büyük rol oynamıştır. Kentin bir diğer özelliği 16. Yüzyıldan kalma kuyu mezarlarına sahip olmasıdır. Bu mezarların içinde eşyalara rastlanılmıştır. Diğer önemli yapısı ise bir yeraltı odası olan '*Atreus'un Hazine Evi'dir.* (Resim 44). *Bu yapının da İ.Ö. 16 yüzyıla ait olduğu düşünülmektedir.* Atreus'un Hazine evi kültür ve mimarlık alanında büyük önem taşımakla birlikte, Panteon'dan önce Roma da yapılmış (*En Önemli kubbeli yapıdır*).

Resim 44- Atreus'un Hazine evi (Pischel, 1981: 83)

Bu durum Miken uygarlığının, Ege uygarlıkları içerisinde kültür ve sanat alanın da öncü olduğunun göstergesidir. Bu uygarlık altın işlemcilinde de gelişmiştir. Atrid mezarlarında ortaya çıkmış olan altından yapılmış ölü masklarına rastlanmıştır. Bu masklar ya da maskeler Miken'lerin cenaze törenlerine özgü olduğu bilinmektedir çünkü Girit ve diğer uygarlıkların cenaze aitlere içerisinde altın maskelere rastlanılmamıştır (Resim 45). Altın işlemediğinin diğer bir örneği ise kılıç ve aslan başı motifli altın vazodur. Tüm bu örnekler Miken uygarlığının Girit sanatından esinlendiğini göstermekle birlikte bu konuda çok daha ileri düzeye ulaştığının da kanıtıdır (Pischel, 1981: 84).

Resim 45- Altın mask (Taşpınar, 2018: 8). *Bu gün Atına Müzesi'nde bulunan bu masklardaki anlatım gücü, insanın ölülerin neredeyse konuşacağına düşündürecek kadar yüksektir.*

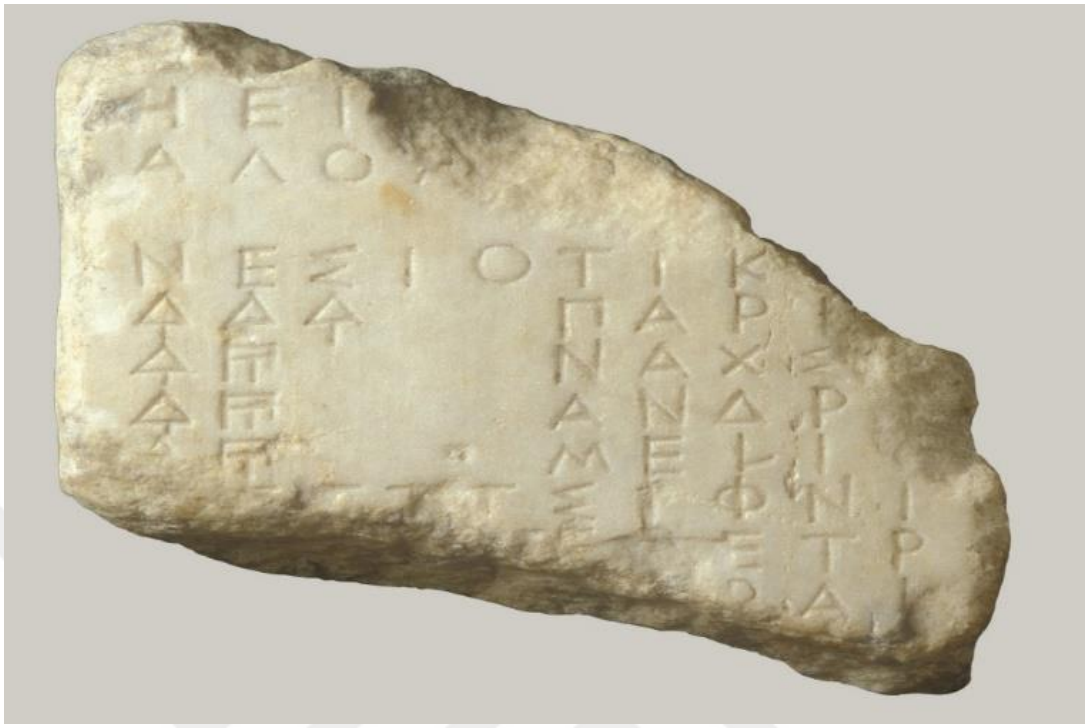
1960'larda yapılan bir kazı araştırma sonucunda Miken uygarlığına ait yeni bir bulguya ulaşılmıştır. Yapılan çalışma sonucunda bu uygarlığa ait çanak çömlek eşyalarına rastlanılmıştır. Miken uygarlığına ait vazoların yapında saf kil uygulandığı ve pişme sırasında renk farklılıklarının ortaya çıktığı görülmüştür. Ancak zamanla bu uygarlık estetik ve sanatsal alanda ilerlemiş ve seramikte yeni bir boyuta ulaşmıştır. Seramiklerin süslenmesi sonrasında astar yapıldığı görülürmüştür. Bu durum astar süslemelerinde Yunan seramik sanatının *'terra sigillata'* ilerlemesinin önünü açmıştır (Taşpınar, 2018: 8).

Bu uygarlık Troyaya karşı yapılan seferden sonra çökmeye başlamıştır. Yunan kabilelerinin kuzeyden bu bölgeye gelmesiyle Miken devletinin yıkılış sürecini başlatmışlardır. Uygarlığı İ.Ö. 1200 civarında yıkılmış, böylelikle Yunan uygarlığı dönemi başlar (Pischel, 1981: 84).

Yunana tarihi dört dönemde incelenmiştir. Bu dönemlerin ilki karanlık dönemdir.

Miken uygarlığının çöküşünden sonra Ege'de ekonomik sıkıntılar ortaya çıkmıştır. Bu dönemde yazı ve mimari eser çok az bulunduğundan Karanlık çağ olarak adlandırılmıştır.

İkinci dönem arkaik çağ olarak adlandırılmıştır. Bu dönemin çalışmamız açısından önemi büyüktür. Çünkü Yunan alfabesi (Resim 46) bu dönemde ortaya çıkmıştır. İ.Ö. 800 ile 500 yılları arasında Yunanistan'da büyük gelişmeler yaşanmıştır. Şehir devletleri bu dönemde ortaya çıkmıştır. Aynı zamanda demokrasinin gelişimi de bu devirde başlamıştır.

Resim 46- Antik Yunan alfabesi (Güzel, 2015:105)

"Yunan alfabesi Yunanca konuşulan bölgelerde Arkaik Dönem (İ.Ö. 750-İ.Ö. 480) süresince gelişmiştir. Alfabe öncelikle dar bir alanda gelişmeye başlamışsa da daha sonra yavaş yavaş tüm Yunanistan'a yayılmıştır. Sadece ülkenin batı ve doğusundaki ana yerleşimlerde değil, bunun yanında pek çok mahallî bölgede de büyük dil grupları ortaya çıkmıştır. Bu bölgeler kendi dillerindeki gelişime göre, aynı dil ve alfabenin çeşitli lehçe ve ağızlarını üretmişlerdir. Bu örneklerden en eskisi ve belki de en gelişmişi Samos (Sisam), Khios (Sakız) adaları dâhil, Phokaia (Foça)–Halikarnasos (Bodrum) arasındaki yerleşim bölgelerinde kullanılan İon lehçesidir. Örneğin Homeros destanlarının yazıldığı lehçe de İon lehçesidir. Bunun yanında Hesiodos, Teognis ve daha da önemlisi Herodotos'un eserlerinde de kullandığı lehçe budur" (Güzel, 2015: 101).

..."Yaygın olarak kullanılan bir diğer lehçe olan Attika lehçesi ise Perikles Dönemi (İ.Ö. 461-430) yazarlarınca artık otoritesini sağlamış Atina'da geliştirilerek oluşturulan ortak bir Yunan dilidir ki, Yunan edebiyatının önemli ürünleri bu lehçeden çıkmıştır. Diğer bir lehçe ise başlangıçtaki Yunan diline en yakın olarak kabul edilen

Aiol lehçesidir. Anadolu'da Adramytteion (Edremit)–Smyrna (İzmir), Lesbos adasında, Hellas'ta Boiotia'da ve Teselya'da bu lehçe aktif olarak konuşulmaktadır. Epikharmos, Pythagorasçılar ve Pindaros olmak üzere bütün koro şairlerinin başvurduğu Dor lehçesiyse Hellas'da Arkadia dışında, Peloponnessos'ta, Girit adasında; İtalya'da Sicilya adasında; Anadolu'da Karia bölgesinde o dönemde konuşulmakta ve yazılmaktadır."

Alfabenin Yunan medeniyetinde nasıl oluştuğu konusunda Heredot önemli bilgiler verir.

3.2. Anadolu Uygarlıkları ve Yazı

Anadolu; '*Anatolia*' olarak anılan küçük Asya topraklarına verilen addır. Önemli bir coğrafi konuma sahip olan Anadolu; Avrupa, Afrika ve Asya kıtaları ile çevrelenmiştir. Bununla birlikte Avrupa ile Asya Kıtaları arasında da köprü vazifesini üstlenmiştir. Bu coğrafi konumu nedeniyle birçok istilaya uğramıştır. Bu durum birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır (Memiş, 2001: 5). Anadolu Uygarlıkları içerisinde Hitit, Ferikler ve Urartular yazıyı kullanan uygarlıklar olmuştur.

Hititlerin, Anadolu'ya göç etmesiyle ilgili üç farklı görüş bulunmaktadır. Birinci görüş; Boğazları geçerek buraya yerleştiklerini savunur. İkinci görüş; Kafkaslar üzerinden geldiklerini iddia eder. Son görüşe göre ise Hititler; Kuzey Suriye üzerinden gelmiş oldukları düşüncesidir. Bilinen bir gerçek Hititlerin İ.Ö. 2.000 yılın 2. Çeyreği itibariyle Anadolu'da siyasi bir birlik olarak hükmettiği gerçeğidir. Ortaya atılan yeni bir görüşe göre ise '*Anadolu'nun yerli kavimlerinden'* biridir. Çünkü Hitit dilinde; Luwice, Hattice, Sümerce ve Hurrice dillerine ait kelimeler vardır. Hitit adı da birçok kaynakta geçmektedir:

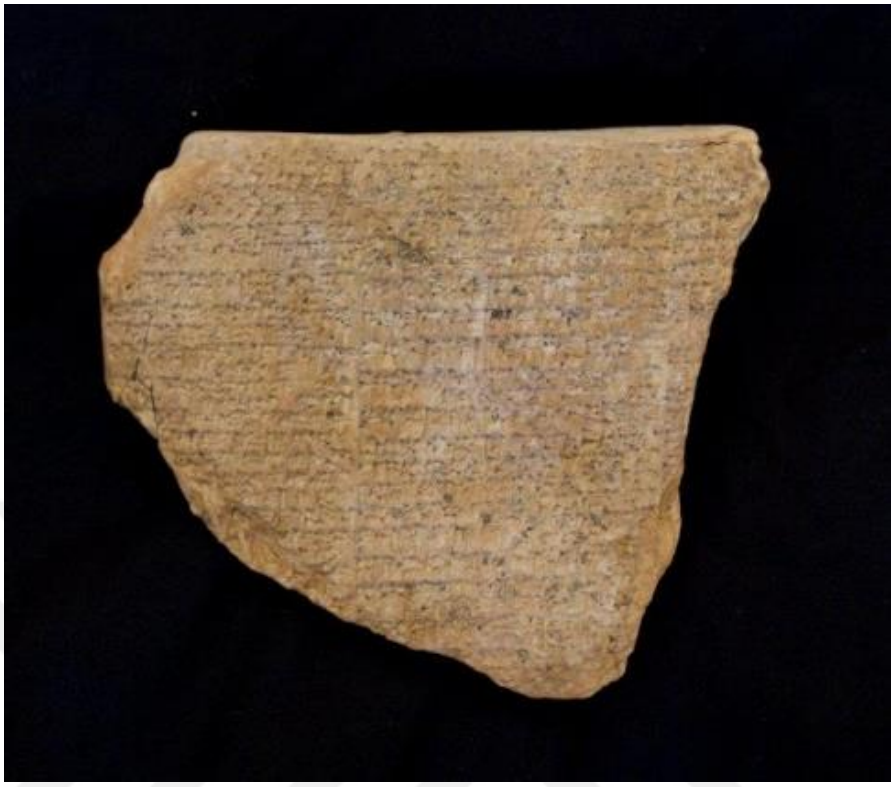
"İsrailoğulları'nın kutsal kitabı olan ve eskiçağ tarihinin klasik kaynaklarından biri olarak kabul edilen Tevrat'ta, 'ht halkı' olarak geçer 'Ht' kelimesi aslında, Hatti adının ibranileşmiş biçimi olup, Sami dillerde sesli harf

bulunmadığından, bu kavmin ismi için yalnız ht harfleri kullanılmıştı. Asur vesikalarında bu kavim ve ülkesi Heta olarak geçerken, Mısır hiyeroglif yazısında da, bu yazıda da vokoller bulunmadığından, ht değeri taşıyan hiyeroglif işareti kullanılır" (Memiş, 2001: 38).

I. Hattuşili ile birlikte Eski Hitit kültürü de gelişmeye başlar. Bu kültürün kökeni Eski Asur Koloni Çağının son dönemlerine kadar gitmektedir. Özünde kendisinden önceki bütün Anadolu uygarlıklarının bir sentezi olarak yorumlanabilir. Ayrıca siyasi genişlemeyle paralel olarak özellikle din ve ikonografide Suriye ve Mezopotamya etkileri de görülmektedir (Güzel, 2015: 81).

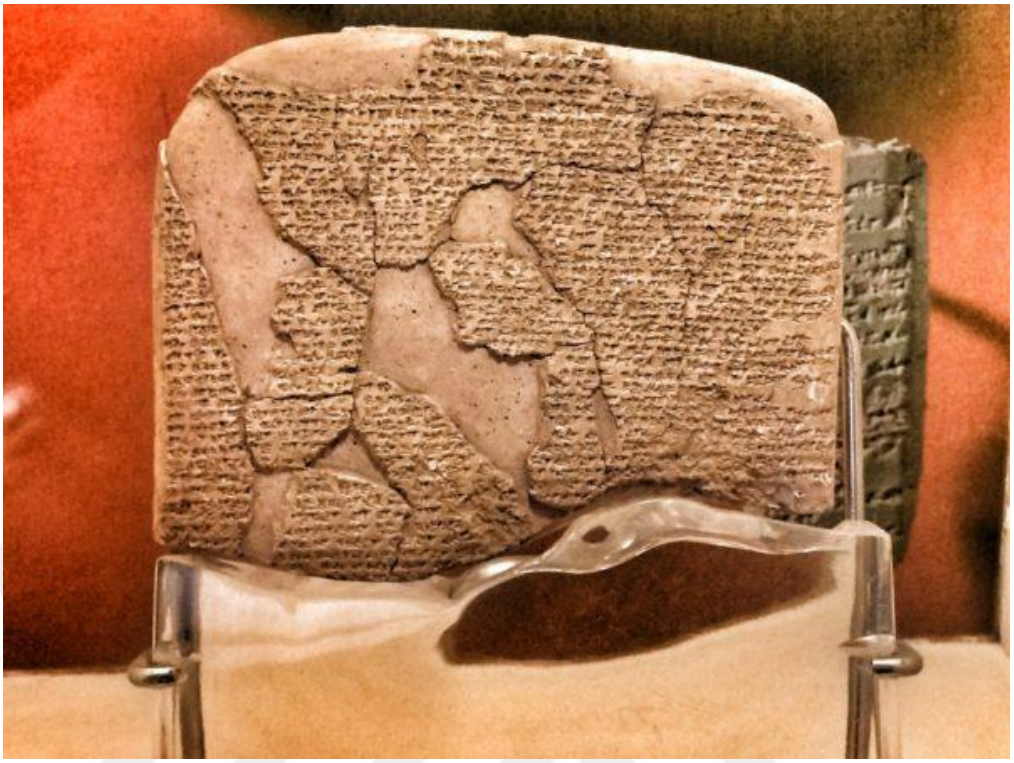
İ.Ö. 1400'lü yıllarda Hititler Anadolu merkezli bir imparatorluk haline gelmiştir. Demiri işleyerek kendilerine savaşlarda avantaj sağlamışlardır. Hititler, İ.Ö. 1200'e kadar Mısır başta olmak üzere çeşitli devletlerle savaşarak çok fazla yıpranmıştır. Bu yıpranma sonucu olarak Asur saldırılarına karşı koyamaz hale gelmiştir. Zamanla Hitit şehirleri kolonileşse de Anadolu'ya çivi yazısı başta olmak üzere önemli mimari eserler bırakmıştır (Yiğit, 2005: 81).

Hitit dilinin kökeni Eski Akad lehçesine dayanmaktadır. Bununla birlikte Akadca, (Resim 47) Asurca ve Babilce olarak iki farklı lehçeye ayrılmıştır. Aşağı Mezopotamya bölgesinde Sami dilleri adı verilen dil ailesinin bir üyesine ait belgeler bulunmuştur. Bu belgeler ilk olarak Akad şehrinde ortaya çıkmıştır. Bu belgelerde Sami diline Akadca denilmektedir. Bu ana dilin iki lehçesinin Asura ve Babilonya kentlerinde geliştiği görülmüştür. Akad lehçelerini göstermek için aşağıdaki Akadcaya Babilce, yukarıdaki Akadcaya da Asurca denir (Güzel, 2015: 71-73).

Resim 47- Akadca yazı örneği (http://www.britishmuseum.org)

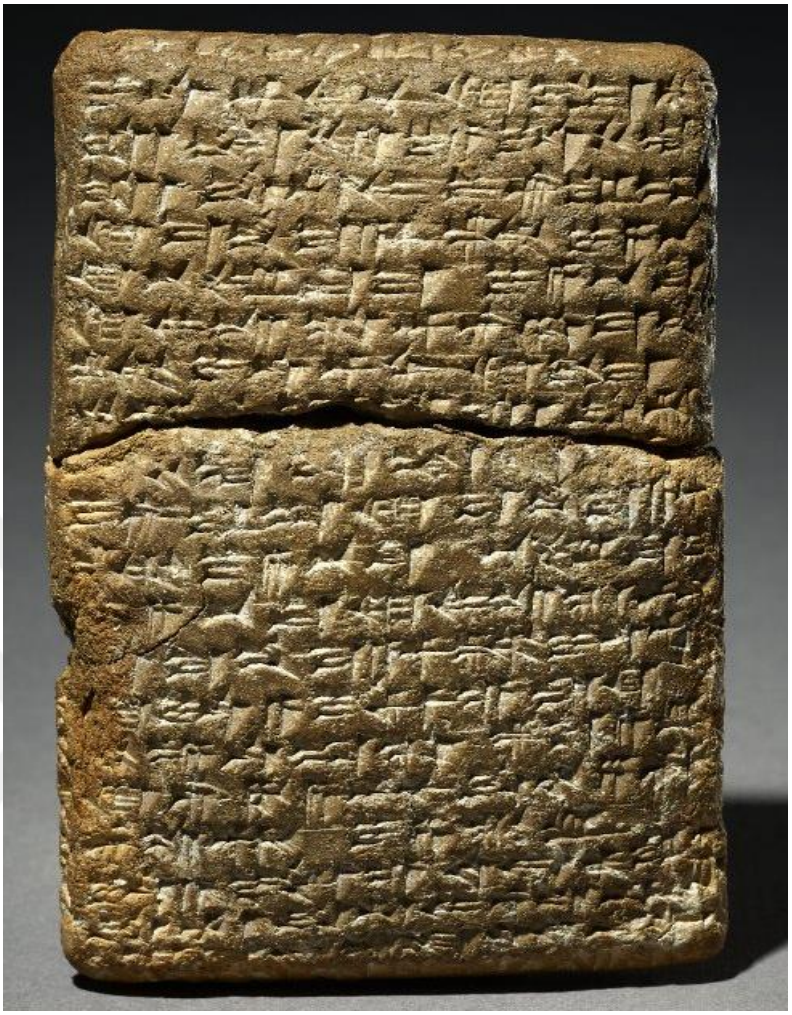
Hattuşaş Arşivi'nde, bazı vesikalar bulunmuştur. Ele geçen kaynaklar; Hititlerin, Mısır ve Babil Krallıklarıyla karşılıklı etkileşim gösterdiğinin kanıtıdır. Mahkeme zabıtları, mektuplar ve antlaşma metinleri dönemin dış siyasetini aydınlatma acısından büyük önem taşımışlardır. III. Hattuşili dönemi; '*Hitit tarihinin altın çağı'* olarak anılmaktadır. 16 yıldır süren Mısır savaşına son verip Kadeş Barış Antlaşmasını (Resim 48.) imzalıya III. Hattuşili bir bakıma Asurlara karşı yerini sağlamlaştırmıştır. II. Ramses'le yaptığı bu antlaşma sanıldığı gibi tarihte bilinen ilk yazılı antlaşma değildir yapılan son araştırmalarla birlikte Hitit arşivlerinde bu antlaşmadan çok daha öncesine ait yazılı antlaşma metinlerine rastlanılmıştır. Kadeş Barış Antlaşması; *iki büyük devletin eşit şartlara dayalı olarak yaptığı ilk antlaşmadır.* İ.Ö. 1800 yılında yapılan bu antlaşmanın Akkadca yazıldığı bilinmektedir. Dönemin diploması dili olan Akkadca gümüş bir tablet üzerine kazdırılmış ve Mısıra gönderilmiştir. Hitit diliyle yazılan nüshası Mısır diline tercüme edildiği görülmüştür. Bu antlaşmanın Akkadca nüshası ise Boğazköy'de bulunmuştur. Mısır diline çevrilmiş belgede; Hatttuşili damgasının yanında eşi kraliçe (Tavanana) Puda-Hepa'nında mührü vardır (Memiş, 2001: 106-107).

Resim 48- İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde sergilenen Kadeş Antlaşması tableti (https:// antlasmalar.com/kades-antlasmasi/)

Hitit Devleti'nin kurulmasından sonra Anadolu'da yeni bir çivi yazısı formu ile karşılaşılmaktadır. Bu yazı, Hititçenin ifade edildiği Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda bu bölgede kullanılmış olan ancak Eski Asur yazısından farkları bulunan Babil çivi yazısıdır. Babilce Sami dil grubuna mensup Akadcanın lehçesidir (Yiğit, 2005: 81).

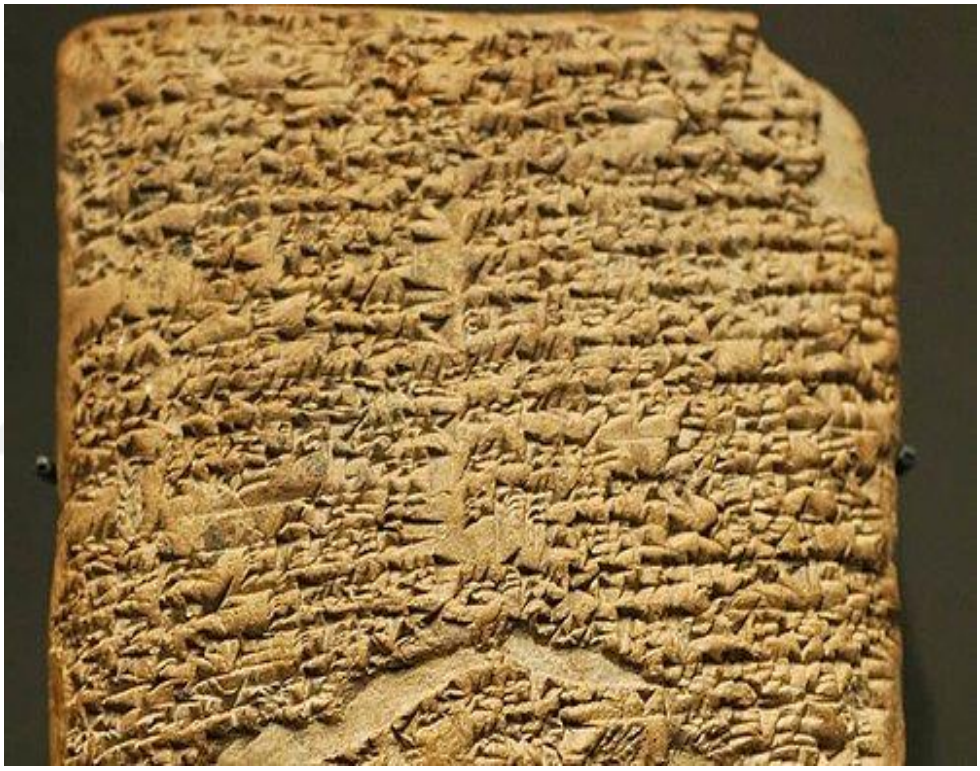
Hitit Krallığı'nın kurulmasından sonra Anadolu'da yeni bir çivi yazısı görülmektedir. Hititçenin ifade edildiği bu yazı, Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda yazılan tabletlerde görülmüştür. Hitit çivi yazısı (Resim 49), Eski Asur yazısından farklı olarak Eski Babil üslubundaki çivi yazısıdır. Anadolu'ya genellikle Kuzey Suriye aracılığıyla girdiği kabul edilmekte ve Suriye'de kullanılan Eski Babil (Resim 50) yazısıyla olan ilişkisi de vurgulanmaktadır. Dört yüz yıldan daha fazla Anadolu'da kullanılmış olan bu yazı da Babil yazısı gibi halka inmemiştir. Devlet işlerinde kullanılmıştır. Dini, tarihi ve yönetime ait olan belgeler de görülmekle beraber birçok farklı içerikte kil tabletler üzerine görülmüştür (Yiğit, 2005: 81).

Resim 49- Hitit çivi yazısı (http://www.britishmuseum.org)

Hitit dilinin çözülmesi ise diğer dillerin göre daha kısa zaman almıştır. Çünkü Akadca ve Sümerce daha önceden çözülmüştür. Bunun nedeni Akadca ve Sümerce dillerinden yararlanmış olmalarıdır. Özellikle Mısır da *Tel el Amarna Höyüğünde* yapılan çalışmalar sonucunda bulunan yeni bulgular bu durumu kanıtlar nitelikte olmuştur. Yapılan kazısı çalışması sonucunda İ.Ö. 14. Yüzyılın ilk yarısına ait olduğu düşünülen vesikalar bulunmuştur. Bu vesikalar üzerindeki yazının Akat çivi yazısıyla yazıldığı belirlenmiştir. Yine araştırmalar sonunda;' *Arzava Mektupları'* olarak adlandırılan iki mektuba ulaşılmıştır. Bu mektupların Hitit çivi yazısıyla yazıldığı ve Hitit Diline ait olduğu ortaya çıkmıştır. Bu dilin yanı sıra kendi dilleriyle de ve çivi yazılarıyla da yazılmış olan kitabeler, tabletler ve mühürlere rastlanmıştır. Hititler kendi

dillerine Neşa adını vermiştir. Bunların yanı sıra bu uygarlık dini metinlerinin bir bölümünde ve kitabelerinde kendi adını verdikleri hiyeroglif yazısını kullanmışlardır (Memiş, 2001: 45). Hititler, "*onların dillerini yazmak için aldıkları çivi yazısı işaretlerinin okunuşu biliniyor; bununla birlikte bu topluluk, kelimeleri, isimleri bizim gibi birbirinden ayırarak, aralarında biraz boşluk bırakıp yazmışlar konuları paragraflara ayırmışlar."* Hititlerin yazıda kullandıkları bu yöntem dilin çözülmesinde büyük rol oynamıştır (Çığ-b, 2016: 83-84).

Resim 50- Babil çivi yazısı ile yazılmış Hammurabi kanunları
(http://www.wikiwand. com/tr/Hammurabi)

Çek Hrozny tarafından ilk kez 1915'te bu dile ait cümle okunmuştur. Cümle: '*nu NİNDA-an ezzateni watar-ma ekkuteni'* kelimelerinden oluşmuştur. Bu cümle; '*ekmek yiyorsunuz suyu içiyorsunuz'* şeklinde okunmuştur. Cümlede geçen *NİNDA* Sümercedeki emek kelimesiyle denktir. Kelimenin sonuna getirilen *–an* ise ekmeği sözcüğünü ortaya çıkarmıştır. *Ezzateni* kelimesi Almancada yemek anlamında olan *'Essen'* kelimesine denk olduğu düşünülmektedir. *Watar* İngilizcede water su anlamına geldiği düşünülmüştür. *Ekku* su kelimesinden dolayalı içmek anlamına geleceği

anlamına sayılmıştır. Bu kelimenin arkasına getirilen *teni* ise *'sizler'* anlamına gelmektedir (Çığ-b, 2016: 83-84).

Anadolu coğrafyasında konuşulan dilleri, Hint-Avrupa dil ailesine ait olan Luvice ve Palaca'yı ve kendilerinden önce bölgede konuşulan yerli dil olan Hattice'yi de tabletlere kaydetmişlerdir. Bu diller, yine çoğunlukla esas metnin Hititçe yazıldığı belgelerde verilen kısa bölümler halinde veya kısıtlı sayıdaki iki dilli metinlerde görülmektedir. Başkent Boğazköy'de bulunan, Hititçe, Hurrice, Sümerce, Akadca iki, üç dilli metinler ve Kikkuli yönetmeliğindeki dillerle birlikte, toplam 8 dilin, Hititler tarafından değişik dönemlerde yazıya geçirildiğini görmemizi sağlamıştır (Hırçın, 1998: 18).

Hitit devleti Eğe göçleri sonucunda yıkılmıştır. İ.Ö. 12 yüzyılın başlarında meydana gelen ikinci Ege göçü (Deni kavimleri göçü) , '*5000 yıl kadar Anadolu'nun siyasi kaderine hâkim olan Hitit İmparatoru'*nun bile sonunu getirmiştir (Memiş, 2001: 151).

Ege göçleri sonrasında yıkılan Hitit İmparatorluğundan sonra iki güçlü devlet ortaya çıkmıştır. Bu devler Frikler ve Urartulardır. Frikler İ.Ö. 9. yüzyılda kurulmuşturlar. Başkentleri Gordion idi. Firikler; Konya, Ankara, Alacahöyük, Sinop, Pazarlı, Manisa ve Afyon olan geniş topraklara yerleşmiştir. Bu krallık hakkındaki bilgilere Asur çivi yazısıyla yazılmış vesikalar, geç Hitit dönemine ait hiyeroglif yazılar ve hitabeler Klasik Grek yazıları ve Urartu vesikalarından bilgi alınmıştır. Firikler krallık haline gelmiş ve en güçlü zamanlarını İ.Ö. 8. Yüzyıl sonranda Midas lakaplı dönemlerinde yaşamışlardır. Yapılan bir kazı araştırması sonucunda büyük bir tünülüşe rastlanılmıştır. Bu tünülüşte bulunan bu mezarın Midas'a ait olduğu tahmin edilmekteydi (Memiş, 2001: 169-171).

Frik yazısının çözülmesi ile ilgili araştırmalar 19. yüzyılda başlamıştır. İngiliz Albay Williem Martin Leake, görevlendirilerek Mısır'a gitmiştir. Anadolu'dan geçerken daha önce anlatılan büyük anıtları görmek istemiştir. Bu nedenle güzergâhını değiştirmiş Eskişehir'e gitmiştir. Midas (*Friklerin dinsel metropoli)* şehrinde bulunan Yazılı Kaya anıtını bulmuştur. Firiklerin dilleri incelendiğinde Hint –Avrupa dil

ailesinden bazı izler taşıdığı görülmüştür. Bununla birlikte eski Yunanca ile ilgili benzerlikleri görülmüştür. Firik diliyle yazılmış ilk Materyalin İ.Ö. 8. Yüzyıla ait olduğu düşünülmüştür. Gordion'da bulunan bu yazılı eserin. Eski Yunan, Likya, Litya ve Fenike alfabesine benzediği görülmüştür (Güzel, 2015: 95). Frigler, "Batı Anadolu da İ.Ö. 8. Yüzyıldan sonra olmak üzere, kökü Hellen alfabesine dayana Frik yazısı ortaya çıkmıştır" (Memiş, 2001:151).

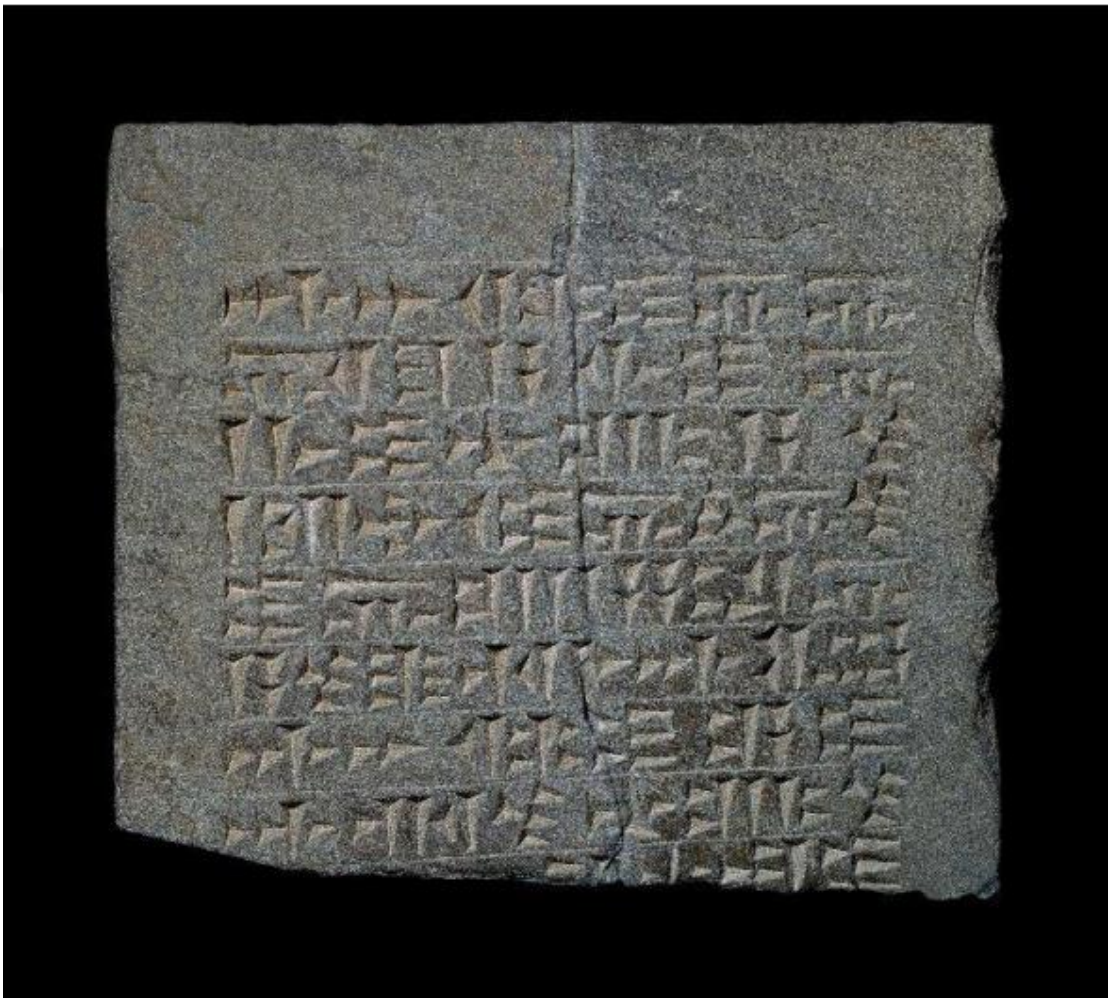
Frik çivi yazısı genellikle soldan sağa yazılmış ve 19 sembolden meydana gelmiştir. Bazı yazıkların ise soldan sağa yazıldığı azda olsa "*boustrophedon" (bir yönde ilerleyen, öküzün tarlayı sürme resim tarzında)* yazılmıştır (Resim 51). Mühürler, çanak, çömlekler, kaya anıtları, sunaklar ve nişler üzerine kazınan bu yazıtlarda genellikle kelimeler ve kelime guruplarının tekrarlandığı görülmüştür. Frik yazısı hala tam anlamıyla çözülememiştir. Bu dönemi çalışan araştırmacılar bu yazıyı eski Frikce olarak isimlendirmiştir. İ.S. 2. ve 3. yüzyıllarda ise yeniden ortaya çıkan Frikce Roma yazı stiline benzemiştir. Bu yazıya yeni Frikce adı verilmiştir. Bu dilin çözülememesinin en önemli nedenlerinden biride, kil taleplerden oluşan arşivlerinin olmamasıdır. Yazının bugün ki aşamalara gelmesinde yanı sese dayalı harf temellinin Fenike alfabesine dayandığı görülmüştür. Yazının bugün kullandığımız şekline gelmesinde bu uygarlığın büyük rolü olduğu düşünülmektedir (Güzel, 2015: 92).

Resim 51- Frigce yazıtlar (Alp, 2011: 38)

Urartu (Van Krallığı) bugünkü Van gölünün Güney doğusunda kurulan bu uygarlık özellikle *Batı Asya'nın siyası tarihinde* önemli bir rol oynamıştır. Bu uygarlık kuzeyde yaşayan yarı medeni kavimlerin güneye göç etmelerine engel olmuş bir yandan da Asurlularla mücadele ederek bu bölgenin;*' kuvvet kaynağı'* olarak görülmüştür. Savaşlarda Asurlara karşı başarı elde edemese de bağımsızlıklarını yitirmemişlerdir. Uygarlık kısa sürede sınırlarını genişletmişler kuzeyde Aleksandropol, batıda Fırat nehrine kadar olan bölgeye kadar ilerlemişlerdir. Bu uygarlıkla ilgili Van kitabelerinde ; '*Güneş Tanrısının şehri Ardinist'* olarak bilinen Urartu Krallığı'nın sömürgesi olan Musasir kentinde rastlanılmaktadır. Van Krallığı İbranicede Ararat; Babil ve Asurlular tarafından da Urartular olarak anılmaktadır. Rusa kitabesinde de bu uygarlık Urtu olarak anılmaktadır. Bu krallıkla ilgili çalışmalar 19. Yüzyılın başlarında yapılan çalışmalar sonucunda ortaya çıkmıştır. Özellikle 1826 yılında Alman Fr. E. Schulz, Van bölgesini incelemek için Fransız hükümeti tarafından gönderilmiştir. Yapılan kazı çalışmaları sonucu pek çok çivi (Resim 52) yazısıyla yazılmış kitabeler bulundu. 42 çivi yazısından

oluşan kitabeler kopyalanmıştır. Bu kopyalar '*Journal Asiatique'* dergisinde 1840 yılında yayınlanmıştır. Yapılan incelemeler sonucunda bir kitabenin Asurca yazıldığı diğerinin ise bilinmeyen bir dilde yazıldığı ortaya çıkmıştır. Bu çalışmalardan kısa bir sonra ise Fırat nehri kıyasında iki kitabe keşfedildi.

Resim 52- Urartu çivi yazısı (http://www.britishmuseum.org/)

Van metinleri olarak anılan bu kitabeler 1847 yılında Edward Hincks tarafından okunmaya çalışıldı. Burada yazılan metinlerin resim ve harf açısından Babil ve Asur yazılarına benzediği ortaya çıkmıştır. Daha sonra ortaya birçok yeni kitabe çıkmış ve bunlar 1898 ve 1899 yıllarında koleksiyon haline dönüştürülmüştür. Metnin çözülme için birçok bilim adamı çalınmasına rağmen istenilen sonuç bir türlü elde edilememiştir. Ancak dikkat çeken bir husus bu metinlerin sonunda tıpkı Asurca yazılan kitabelerdeki

gibi *lanetleme formülün* kullanılmasıdır. Kullanılan ideogramların bir kısmın determinatif (sınırlayıcı kelimeler) bu sayede metinlerde geçen kelimelerin anlamı azda olsa anlaşılmıştır. Metinler üzerinde kadın, erkek, tanrı, memleket ve buna benzer kelimeler bulunmuştur. Çivi yazısıyla yazılan bu tabletlere ulaşılmasıyla yeni bilgilere ulaşılmıştır. Buna göre kullanılan bu çivi yazısının *Van Krallığına, Asur* kralı olan Asurnasirpal döneminde geldiği bilgisine ulaşılmıştır. Son dönemde yapılan filolojik çalışmalarda Urartu dilinin Asyenik bir dil olduğu ve Gürcü diliyle uzaktan akraba olduğu ortaya çıkmıştır. Urartu krallığı İ.Ö. 13. Yüzyılda '*feodal beylikler konfederasyonu' ortaya çıkmıştır.* Ancak Hitit kralı I. Şuppiluliuma tarafından yapılan seferler ve Ege göçleri tarafından yıkış sürecine girmişlerdir (Memiş, 2001: 173-178).

Urartular ise Ege göçleri Orta Anadolu da çivi yazısının izleri tamamen silmişti ancak Urartular bu geleneği devam ettirmiştir. Özellikle taşlar üzerine yazılan çivi yazılarına rastlanılmıştır. (Memiş,2001:151)

3.3. Akdeniz Uygarlıkları ve Yazı

İlkçağ'da Doğu Akdeniz'de öne çıkan iki uygarlık vardır. Bunlar Fenikeliler ve İbranilerdir. Fenikeliler, alfabenin mucidi olarak tarihte büyük rol oynamışlardır (Tan, 2003: 306). Bu uygarlık bugün ki İsrail, Suriye, Lübnan ve Ürdün kıyılarında yaşamışlardır. Bu coğrafyanın denizle olan bağlantısı sebebiyle bu alanda olan faaliyetler gelişme göstermiştir. Fenikelilerde bu coğrafi özelliklerden yararlanarak kısa sürede ticari alanda gelişerek Akdeniz dünyasının en iyi deniz tüccarlarından olmuştur (Gırgın, 2006: 5). Bu ticaret ağı sayesinde Fenikeliler Doğu Akdeniz'de yaşayan diğer toplumlarla ticaret yapmışlardır. Yaptıkları ticaret sayesinde alfabe geniş alanlara yayılmıştır (Güzel, 2015: 94).

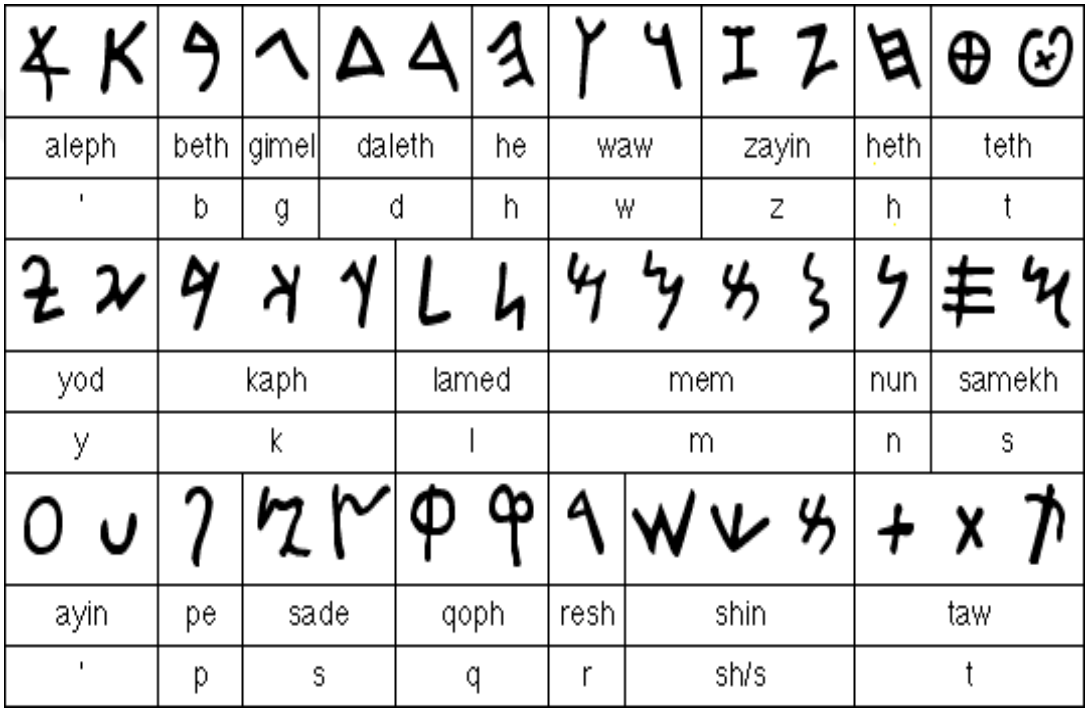
Ticaretle uğraşan Fenikeliler bu sayede çeşitli uluslarla karşılaşmış ve kültürel etkileşim yaşamıştır. Uğarit (bugünkü Ras Şamra) bölgesi dönemin en önemli kültür merkezlerinden biridir. Özellikle liman kenti olması, ticaret merkezi konumuna da gelmesini sağlamıştır. Bölgede yapılan kazılar sonucunda, İ.Ö. 15. ve 16. Yüzyıla ait

dikili taşlar ve yontular bulunmuştur. Yaşanan etkileşim sayesinden Fenikelilere özgü olan kültür de, geniş coğrafyalara yayılmıştır. Fenikeliler, Mısır, Mezopotamya ve Hitit kültürlerini de etkilemiştir. Sanat ürünlerine de bu bakış açısını yansıtmışlardır. Ortaya çıkan bu ürünler deniz ticareti yoluyla başka ülkelere yayılmıştır. Dönemin en önemli ürünü olarak görülen Fenike fildişi geniş, altın işlemesi, adak figürleri, dinsel yortular ve bronz bu sayede geniş alanlara yayılmıştır. Fenike sanatı böylelikle bütün dünyaya yayılma imkânı bulmuştur. Bununla birlikte Fenikeliler sadece sanat ürünlerine değil alfabelerini de geniş alanlara yaymayı başarmıştır (Frederic, 1974: 42-45).

Fenike alfabesinin gelişmesinde büyük rol oynayan uygarlıklardan biriside İbranilerdir. Bu uygarlıkta Doğu Akdeniz uygarlıkları arasında yer alır. (Güzel, 2015: 95) İbranilerin, Sami ırkından geldiği bilinmektedir. Bu topluluk, Suriye ve Yukarı Mezopotamya olarak anılan yere İ.Ö. 120'lü yıllarda yerleşmişlerdir. Filistin'den göç eden bu topluluk Hz. Musa döneminden itibaren birlik haline gelmişlerdir. Bu uygarlığın krallığa dönüşmesinde; Asur ve Mısırların gerileme döneminde olması gösterilebilir. İbraniler kısa süre sonra İsrail krallığına dönüşmüştür. Kenan bölgesinde ortaya çıkan bu krallık Hz. Davut zamanında yükselişe geçmiştir. Bu dönemde; Kudüs alınmış ve başkent olarak ilan edilmiştir. '*10 Emir'in'* Kudüs'e getirilmesiyle başkent dini bir merkez haline dönüşmüştür (Güneş, 2013: 285). 10 Emir tek tanrı düşüncesinin belgesi niteliğindeydi yıllardır. Birden fazla tanrıya inanmaları sayesinde bu durumu kabul etmekte zorlandılar bunun üzerine, önce altın buza yaptırıldı daha sonra ise Yahova ile bir sözleşme yapılmıştır. Bu sözleşmeye göre İbraniler tek tanrıya inanacak bunun karşılığında tanrıda İbranileri *seçkin ırk* olarak koruyacak ve yardım edecektir (Carter, 1981: 52).

Hz Davut'tan sonra yerine gelen oğlu Hz Süleyman *ticaretin* gelişmesine büyük önem vermiştir. Hz. Süleyman'ın ölümünden sonra devlet; Kuzey ve Güney krallık olarak ikiye ayrılmıştır. Kuzey krallık Asurlar tarafından İ.S. 722 yılında yıkılarak tarih sahnesinden ayrılmıştır. Güney krallık ise İ.Ö. 538 yılında ele geçilirmiştir. Bir süre sonra ise Babil Persler tarafından fethedilmiştir. İbraniler bu durum karşısında eski topraklarına dönse de büyük İskender'in kurduğu imparatorluğa bağlı yaşamak zorunda kalmışlardır (Güneş, 2013: 285).

Bu uygarlığın tarihteki önemli rollerinden biride bıraktığı yazıdır. İncelenen yazı sisteminin Fenike alfabesi ile benzer özellikler taşıdığı görülmüştür. İbrani alfabesi (Resim 53) 22 ünsüz harften oluşmuş ve sağdan sola doğru yazılmıştır. Diğer bir özelliği ise alfabe ve kelimelerin bitişik yazılmamasıdır (Güzel, 2015: 97). Bu alfabe Aram alfabesi olacakta bilinmektedir. Eski ahittin bazı bölümleri Aramca yazılmıştır. Bu yapıtın İS 700'lere kadar dayanması İbranicenin günümüze kadar ulaşmasını sağlamıştır (Jean, 2015: 54).

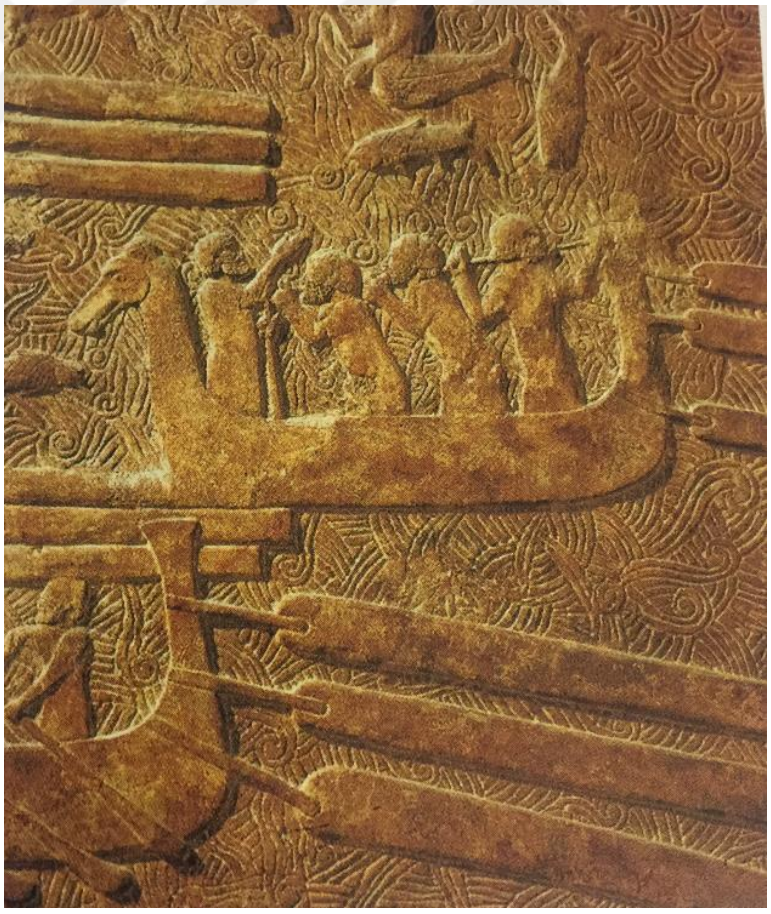
Resim 53- İbrani alfabesi. (http://edizroma.blogspot.com/2014/09/alfabeler.html)

İbrani alfabesine kare yazı ismi de verilmiştir. Bu yazının diğer adı kare yazısıdır. Bu yazı önceleri sadece ünsüz hafileri içermiştir. Masoretler[9]; *"İbranicenin ölü bir dil olduğu ve sadece kitaplarda kullanıldığı zamanlarda metinleri karşılaştırıp incelemişlerdir. Kelime yapısını değiştirmeyen ünsüzlerin altına veya üstüne eklenen nokta ve çizgilerden oluşan eklemeler yaprak yazıya yeni bir boyut kazandırmışlardır"* (Faulmann, 2001: 80).

[9] Masoretler: Kutsal kitabın İbranice metni aktarılırken yüzyıllar boyunca uğradığı değişikliklere çözüm getirmek üzere kaleme alınmış açıklamalar.

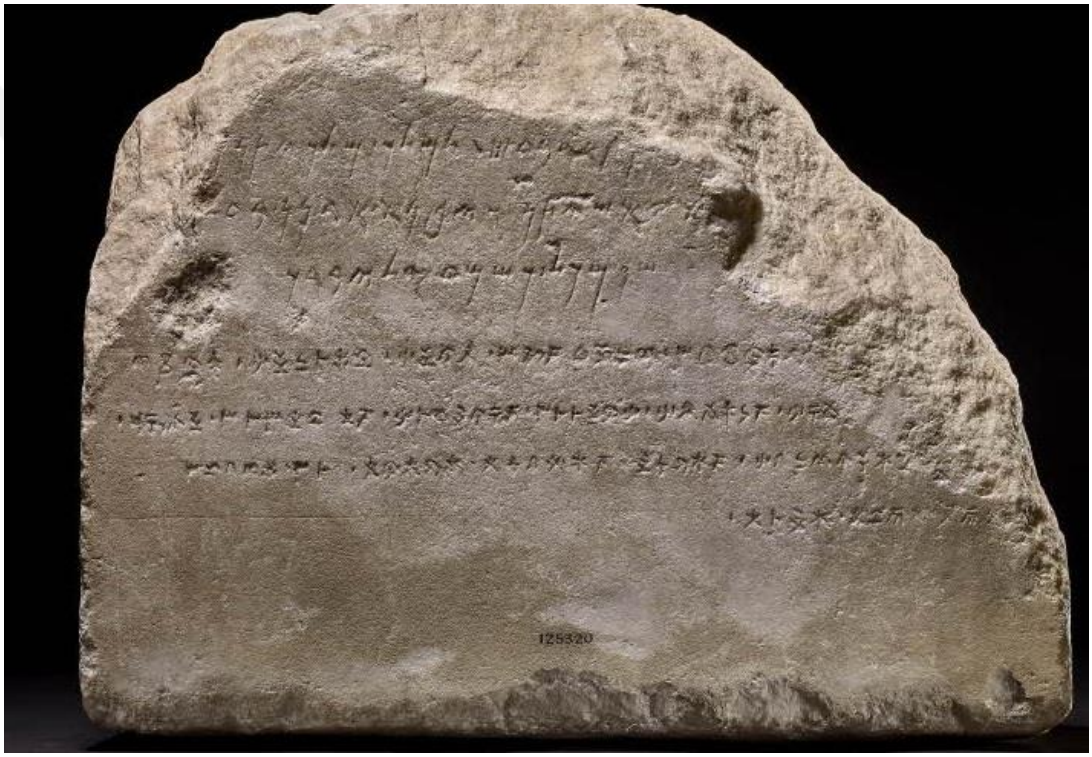
3.2.1. Fenike Alfabesi

Yazı, sadece Akdeniz bölgesiyle sınırlı kalmamıştır. İ.Ö. 2000 yılında Yunanlılara ait yazı sistemi yaygındır. Ancak İ.Ö. 1100 yılında Dor istilası yaşanmış ve yazı yok olmuştur. Bu olaydan 3 ile 4 yüzyıl sonra Fenike yazısının yayıldığı düşünülmektedir. Bu yazı sistemi incelendiğinde kil parçalarının üzerine kazınmış olduğu görülmüştür. Yazı; bazı araştırmacılar tarafından çivi yazısına benzetilirken bazı araştırmacılar tarafından da Eksi Mısır'a ait olan demotik yazıya benzetilmiştir. Fenikelilere ait kabul edilen bir gerçek de, alfabesinde yalnızca ünsüz harfler olmasıdır. Bu durum konuşma dilinde ancak '*çınladıklarında,'* bir başka değişle ünlülerle birlikte kullanıldıklarında duyulan seslerden ya da ses birimlerinden oluşur. *İbranice ve Arapça gibi Sami dillilerinin özelliği çok az ünlü içermeleridir* (Jean, 2015: 52), (Resim 54).

Resim 54. Irak Horsabad'daki (Dur Şarrukin) bulunan bu alçak kabarma *(İ.Ö. 722-705) bir akıntı üzerinde kütük taşıyan Fenikeli tüccarları görürüz* (Jean, 2015: 53).

Fenikelilerin bulduğu alfabetik sistemli (Resim 55) yazının en önemli özelliği, fonatik ilkelere bağlı olmasıdır. Bu yazı; '*tek bir sesin tek bir harfle'* temsil edilmesinden meydana gelir. Diğer yazı sistemleri içerisinde konuşma dilinin en etkili ve uyumlu temsil edildiği dildir. Bu alfabenin diğer bir özelliği ise 22 karakterden oluşmasıdır. Yazı soldan sağa yazılabildiği gibi sağdan da sola yazılabilmektedir. Fenikelerin bulduğu bu yazı sistemi İbraniler, Yunanlılar ve Romalılar tarafından geliştirilerek kullanılmıştır (Güneş, 2013: 286).

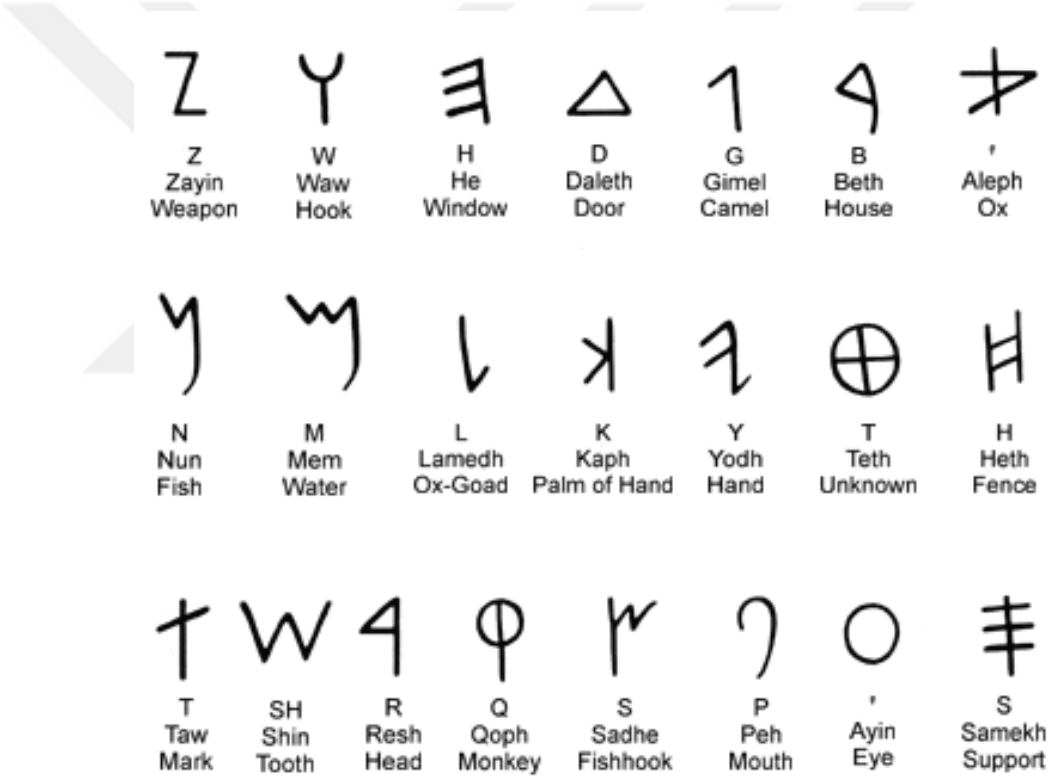

Resim 55- Fenike alfabesi (https://anatolianscripts.com/type/fenike-alfabesi/)

Yazının duvarlara çizilen resimlerden, alfabe aşamasına gelmesi tarihsel bir süreç içerisinde gerçekleşmiştir. Fenikelilerin bu yazıyı meydan getirirken (Jean,2015: 53), Resim yazılarından ilham aldığı düşünülmektedir. 22 harften oluşan bu alfabede piktogramlardan izler bulmak mümkündür. *Örneğin, "A" sesi için "öküz anlamına gelen "aleph" kelimesinin resimsel karşılığını, "B" sesi için ise "ev" anlamına gelen "beth" kelimesinin resimsel karşılığını kullanmışlardır. Fenike alfabesinin günümüzdeki alfabelere göre en büyük eksikliği sesli ya da ünlü harflerden yoksun oluşudur"* (Tan, 2003: 306).

Günümüzde kullanılan alfabelerin çoğunun kökeni, Fenike alfabesine dayanır. Resimden yazıya doğru evrilmedeki son aşama alfabedir. Fenikeliler döneminde yazı alfabe aşamasına gelmiştir. Bu aşamaya gelmesinde dört önemli kıstas vardır. Bunlar; *ideogrami, piktogram, hece yazısı ve alfabedir.*

"Soldan sağa doğru yazılan Fenike alfabesi sadece ünsüz harflerden oluşur. Yunanlar Fenike alfabesine a, e, i, o, u gibi ünlü harfleri eklemişlerdir. Harfler aynı satır çizgisi üzerine yerleştirilmiş ve yazı yönü bugün kullandığımız gibi soldan sağa doğru çevrilmiştir" (Becer, 2011: 90), (Resim 56).

Resim 56- Fenike alfabesi (http://www.schorr.pl/images/pismohebrajskie.pdf)

Fenike alfabesi, küçük Asya topraklarında yaşayan ve Yunanca konuşan toplulukları da etkilemiştir. Bu topluluklar yazı sisteminde yeni uyarlamalar yaparak sesli harfleri de eklemişlerdir. Sesiz hecelerden oluşan Fenike alfabesi salt sesiz harflere dönüşerek sesli harflerle bir araya gelmiştir. Bu durum mükemmele yakın bir konuşma tarzının da önünü açmıştır Böylelikle bu yazı; bütün yazı sistemlerinin *Batıda kullanılan daha sonra ki bütün yazı sistemlerinin atası sayılacaktı"* (Güneş, 2013: 287).

Fenike dili ise birçok alanda yaygınlaştıktan sonra Aramice dilinde kullanılmaya başlamıştır. Yine bu uygarlığa ait yazılı ürünler ise yapılan araştırmalar sonucunda ortaya çıkmıştır. Özelikle de Ugarit bölgesinde ele geçirilen metinlerde Din ve mitoloji konularının işlendiği görülmüştür. İncelenen bir metinde Fenike tanrıları hakkında yeni bir bilgiye ulaşılmıştır. Bu tanrılardan biri olan Aley'in ölümü sonrasında Mot yer altı dünyasına inmiş daha sonra canlanarak yeryüzüne geri dönmüştür. Bu geri dönüşüm şerefine bir tapınak yapılmış olduğu metinler sayesinde ortaya çıkmıştır. Yine Ugarit kazılarında ortaya çıkan '*Sidon'un efsaneleşmiş tanrısı Karet'* destanına ulaşılmıştır. Bulunan yıllıklar, dönemin aydınlatılmasını sağlamakla birlikte İ.Ö. 5. yüzyılda yaşadığı düşünülen Sidon Kralına ait yazıtlarında ortaya çıkarmıştır (Güzel, 2015: 97).

"Fenikeliler geliştirdikleri alfabe sistemini Doğu'da yakın komşuları Moablılara, Idumealılara, Ammonlulara, İbranilere ve Aramilere aktardılar. Bu resimde göçebe ve tüccar olan Aramiler de, bir yandan; Mısır'dan Suriye'ye ve Arap Yarımadası'na, diğer yandan Mezopotamya'dan Hint kıtasına kadar olan bütün Yakın Doğu coğrafyasına yaydılar. Bunun sonucu olarak İ.Ö. 9. yüzyıldan itibaren, Fenike kökenli alfabe yazısı Akdeniz havzası çevresinde de yayıldı" (Tan, 2003: 301).

"Fenike dili olarak, özellikle kullanım alanı genişledikten sonra Aramice kullanılmıştır. Bu uygarlığının en önemli başarılarından biri şüphesiz alfabeyi yaratması olmuştur. Denizcilikle birlikte ticaretin de gelişmesi çivi yazısı ve hiyerogliften daha yalın, kullanımı daha kolay bir yazı gerektirmiştir. Bu süreçte Sümer ile Mısır kökenli sözcük veya heceyi karşılayan yazı sisteminin yerine harf temelli alfabe bulunup kullanılmıştır. Bu alfabenin ortaya çıkışında tüccar insanlar olan Fenikelilerin ticari faaliyetlerinin düzenlenebilmesi için basit bir resimde okumak, yazmak ve hesap yapmak gibi faydacı bir yaklaşımın olduğu düşünülmektedir. Nitekim meydana gelen bu 22 harflik alfabe ve hesaplama resimleri hem onlara kolaylık getirecek, hem de sonrasında bütün alfabelere temel oluşturacak pratik alfabeyi doğuracaktır. Bu resimde yazı ayrıcalıklı zümrelerin malı olmaktan çıkıp geniş kitlelere ulaşmıştır. Fenike yazılı ürünleri ise daha çok dinî ve mitolojik konuları kapsamaktadır. Özellikle Ugarit bölgesinde ele geçen metinler; Fenike tanrıları olan Aley'in ölümü, Mot'un yeraltı

dünyasına inişi ardından canlanıp tekrar yeryüzüne çıkışı ve onuruna bir tapınağın yapılışı gibi konuları aktarmaktadır. Bu mitolojik eserler dışında tarihsel bir edebiyattan da söz etmek mümkündür. Ugarit kazılarında Sidon'un efsaneleşmiş tanrısı Karet'in destanı bulunmuştur. Ayrıca Tir şehrinin eski dönemlerden 1. bin yıla kadar tarihini aktaran yıllıklardan parçalarla İ.Ö. 5. yüzyılda yaşamış bir Sidon kralının yazıtı mevcuttur" (Güzel, 2015: 96).

Fenike alfabesini kullanan topluluklara bakıldığında bunların başında Yunan uygarlığı gelir. Yunanlar ünlü harfleri de ekleyerek bu alfabeyi kendilerine uydurmuşlardır. Daha sonra Frigya, Lidya gibi medeniyetler de bu alfabeyi kullanmıştır. Yakın Doğu bölgesinde Asur uygarlığı Fenike yazısının bir versiyonu olan Arami yazısını kullanmıştır (Güzel, 2015: 100).

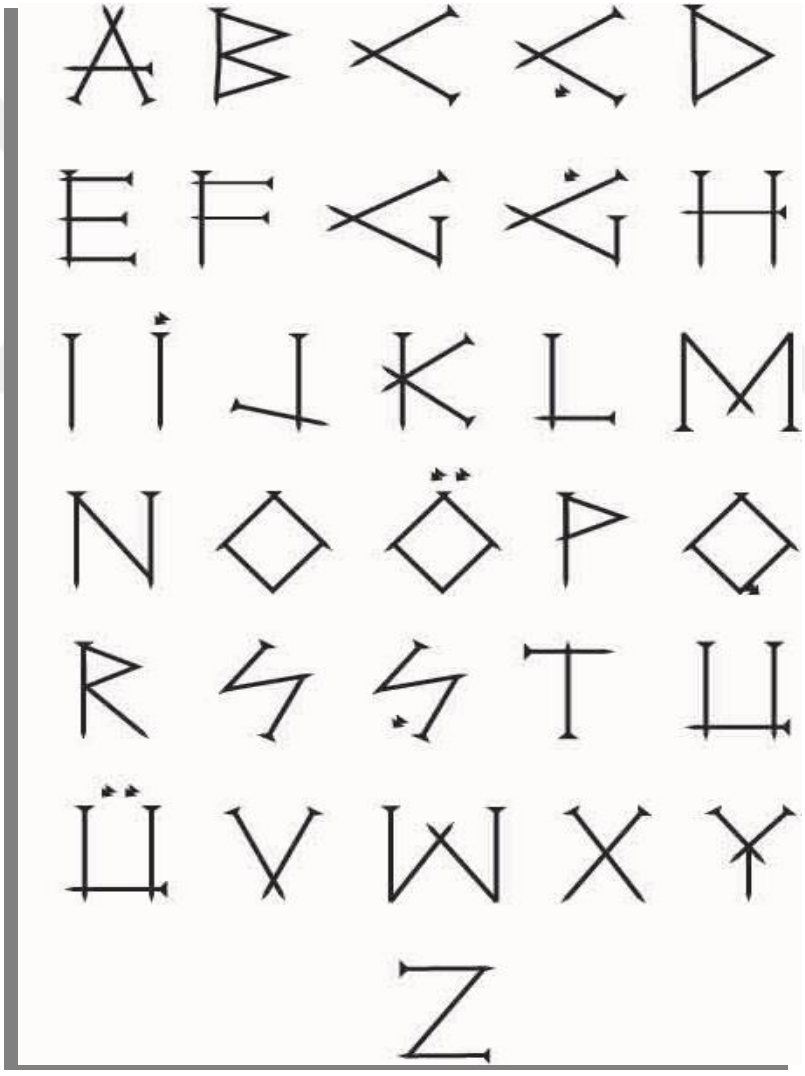
Alfabenin kullanılmasıyla kaligrafi terimi ortaya çıkmıştır. Alfabe görselliğe daha yatkın bir sistemdir ve sanata doğru evrilmiştir. Kısaca kaligrafi güzel yazı yazma sanatıdır. Fenikelilerden itibaren alfabe kullanan topluluklardan Roma yazıya çok önem vermesiyle diğer alfabe kullanan uygarlıklardan ayrılır. Okur-yazarlık oranı yüksek olduğundan dolayı özellikle anıt yazılarındaki alfabeye çok önem vermişlerdir (Güzel, 2015: 100).

4. BÖLÜM

UYGULAMALAR

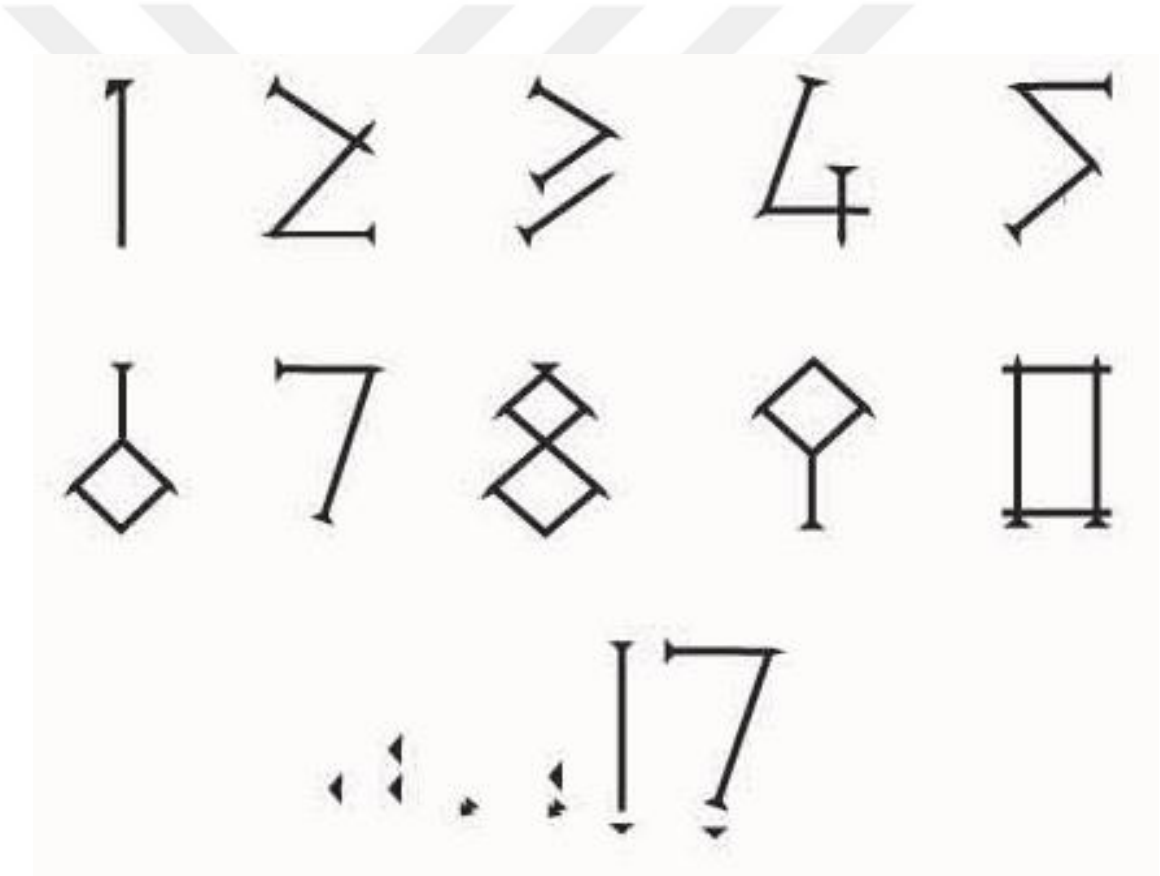
4.1. Nannan – Monumental Font Tasarımı

Çalışmada mağara resimleri ve ilkçağ uygarlıklarının kullandığı yazı sistemleri incelenmiştir. Nannan–Monumental Fontu; İ.Ö 3.200 yıllarında yazıyı bulan Sümerlerin çivi yazısından esinlenerek yapılmıştır.

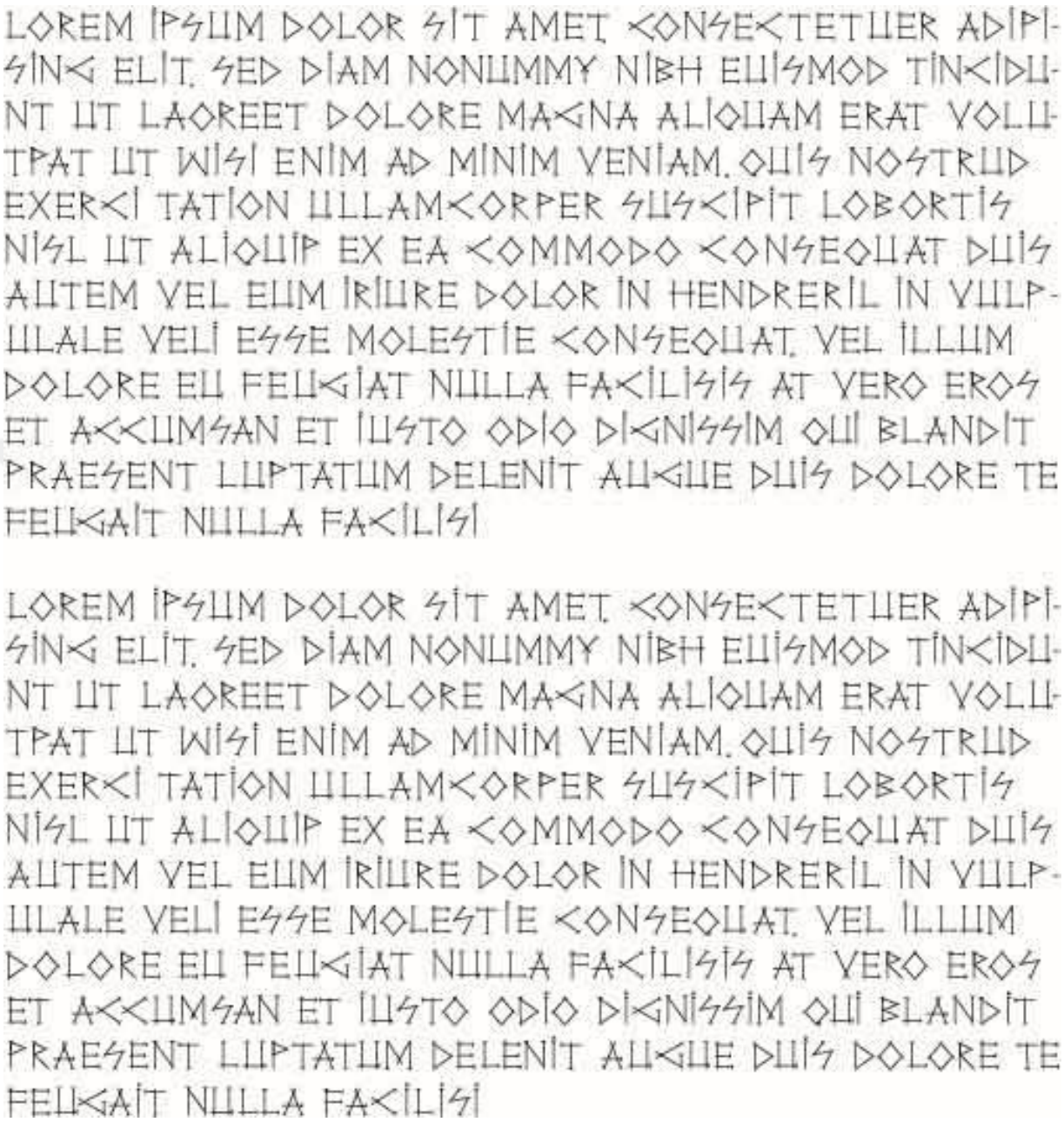

Resim 57- Nannan- Monumental fontu

Sümerlilerin yazıyı aşağıya doğru yazarak kullanmaları bu yazı fontunun tasarlanmasında ön planda tutulmuştur. Font karakterlerin her birinde çivi görünümü kullanılmıştır. Özellikle bulunana yazının önceleri mühürler, steller ve heykeller üzerine işlenmesi göz önünde bulundurularak tasarım tamamlanmıştır. Bu fonttan kullanılarak bu Sümerolog Muazzez İlmiye Çığ'ın kitap kapakları tasarlanmıştır. Tasarımlarda bu kitapların sebebi konuya çok uygun olmasıdır.

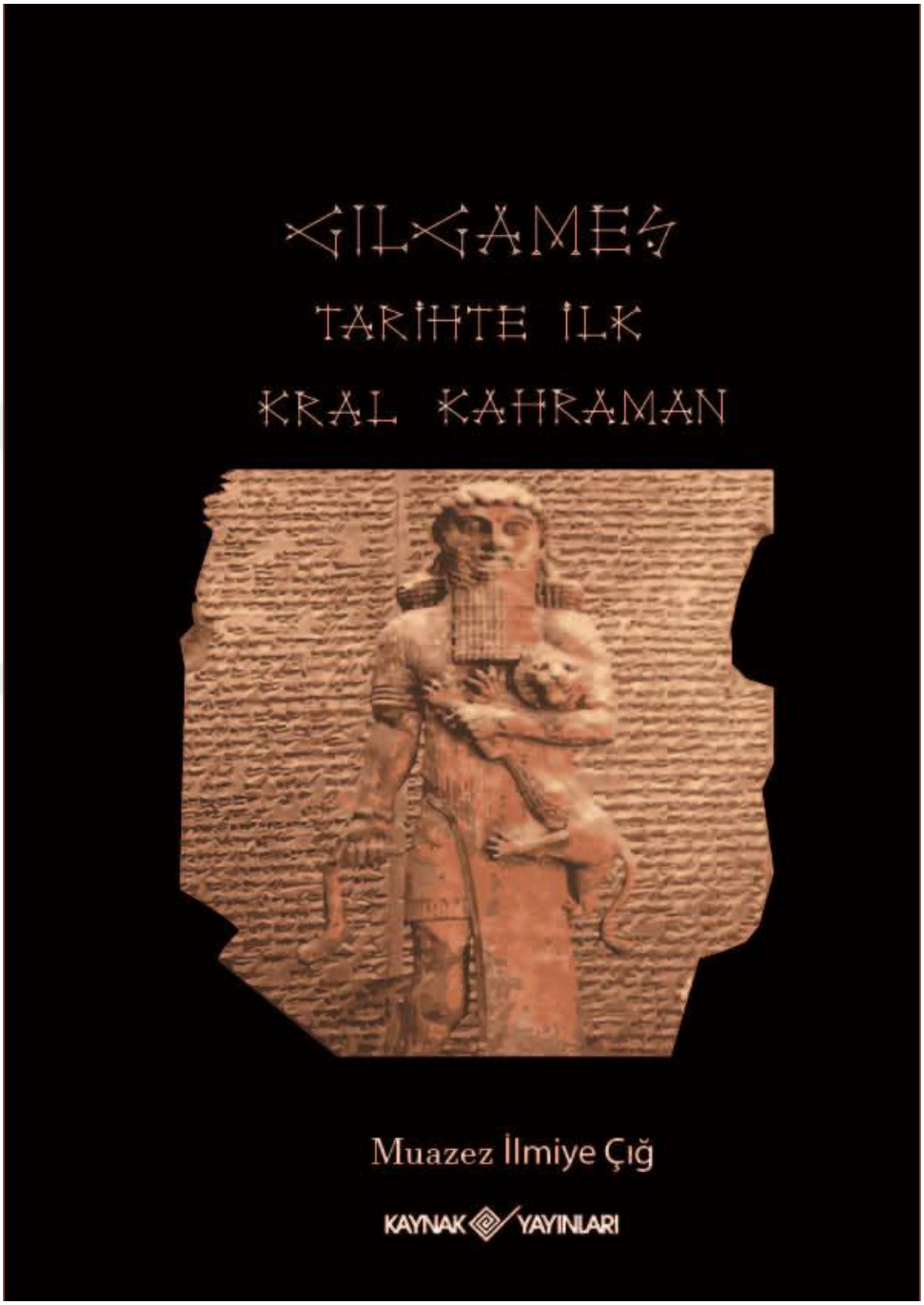
Resim 58- Nannan- Monumental fontu

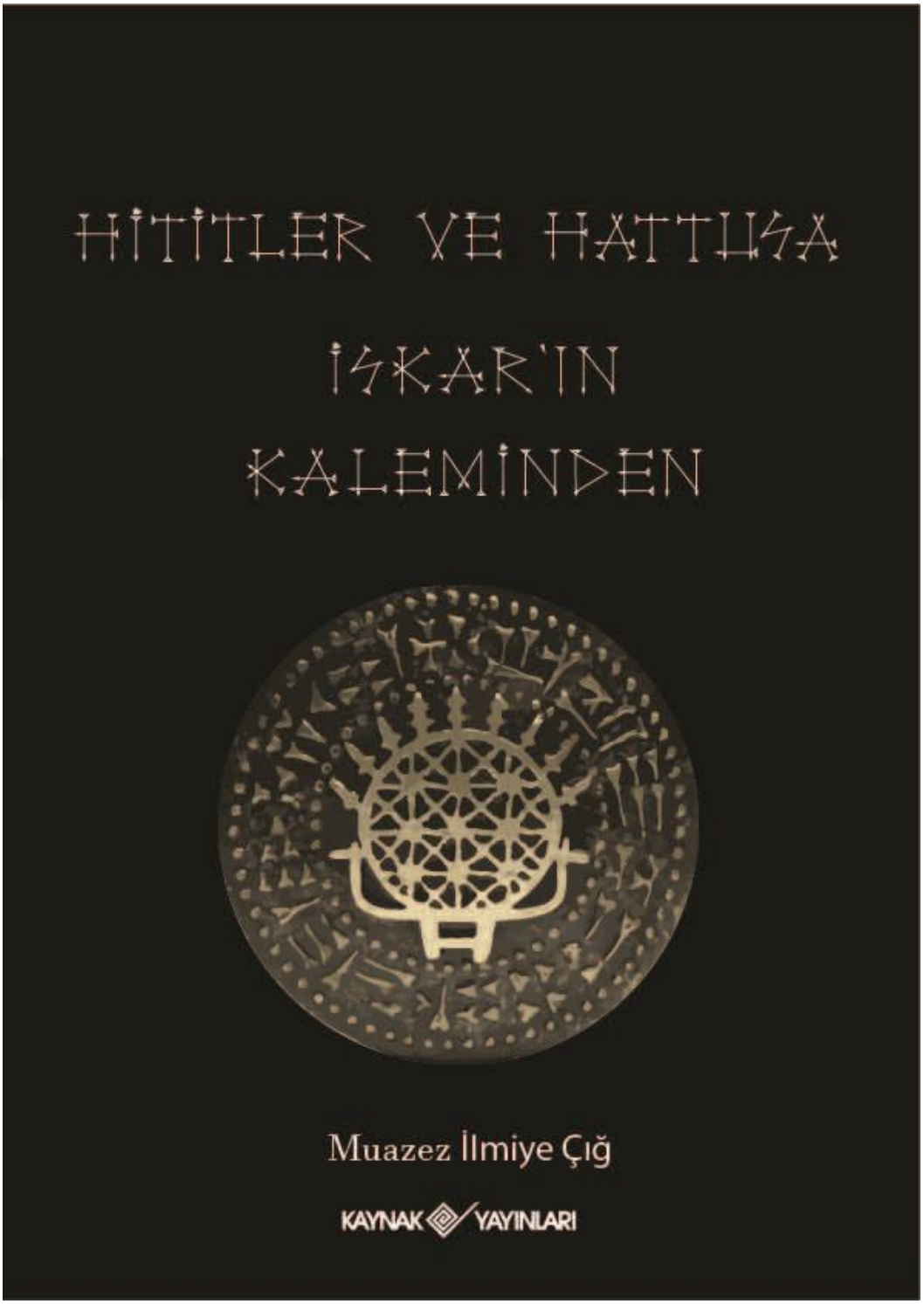
LOREM IPSUM DOLOR SIT AMET, CONSECTETUER ADIPI-
SING ELIT, SED DIAM NONUMMY NIBH EUISMOD TINCIDU-
NT UT LAOREET DOLORE MAGNA ALIQUAM ERAT VOLU-
TPAT UT WISI ENIM AD MINIM VENIAM, QUIS NOSTRUD
EXERCI TATION ULLAMCORPER SUSCIPIT LOBORTIS
NISL UT ALIQUIP EX EA COMMODO CONSEQUAT DUIS
AUTEM VEL EUM IRIURE DOLOR IN HENDRERIL IN VULP-
ULALE VELI ESSE MOLESTIE CONSEQUAT, VEL ILLUM
DOLORE EU FEUGIAT NULLA FACILISIS AT VERO EROS
ET ACCUMSAN ET IUSTO ODIO DIGNISSIM QUI BLANDIT
PRAESENT LUPTATUM DELENIT AUGUE DUIS DOLORE TE
FEUGAIT NULLA FACILISI

Resim 59- Nannan- Monumental fontu kullanım örneği

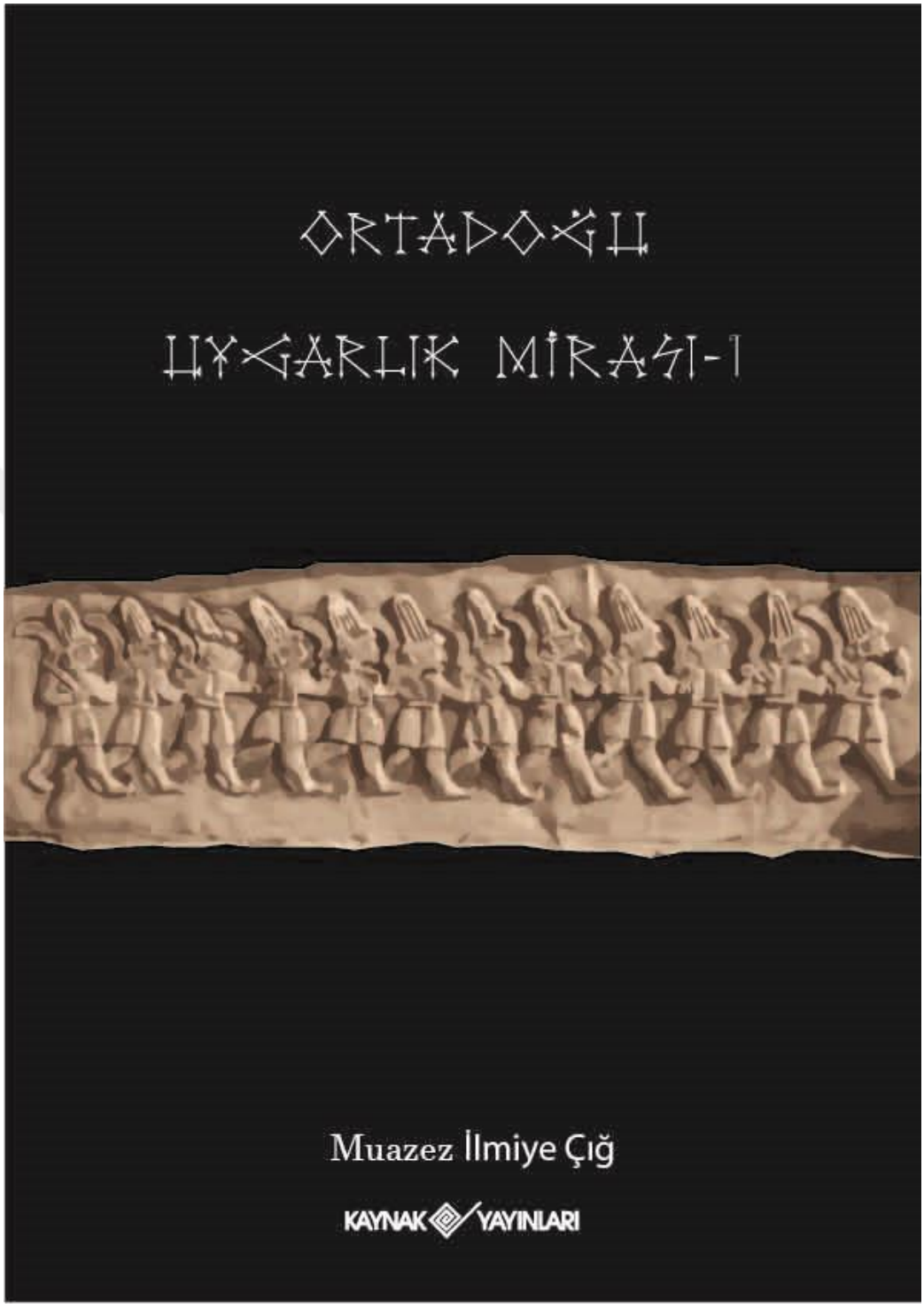
4.2. Muazzez İlmiye Çığ Kitap Kapakları

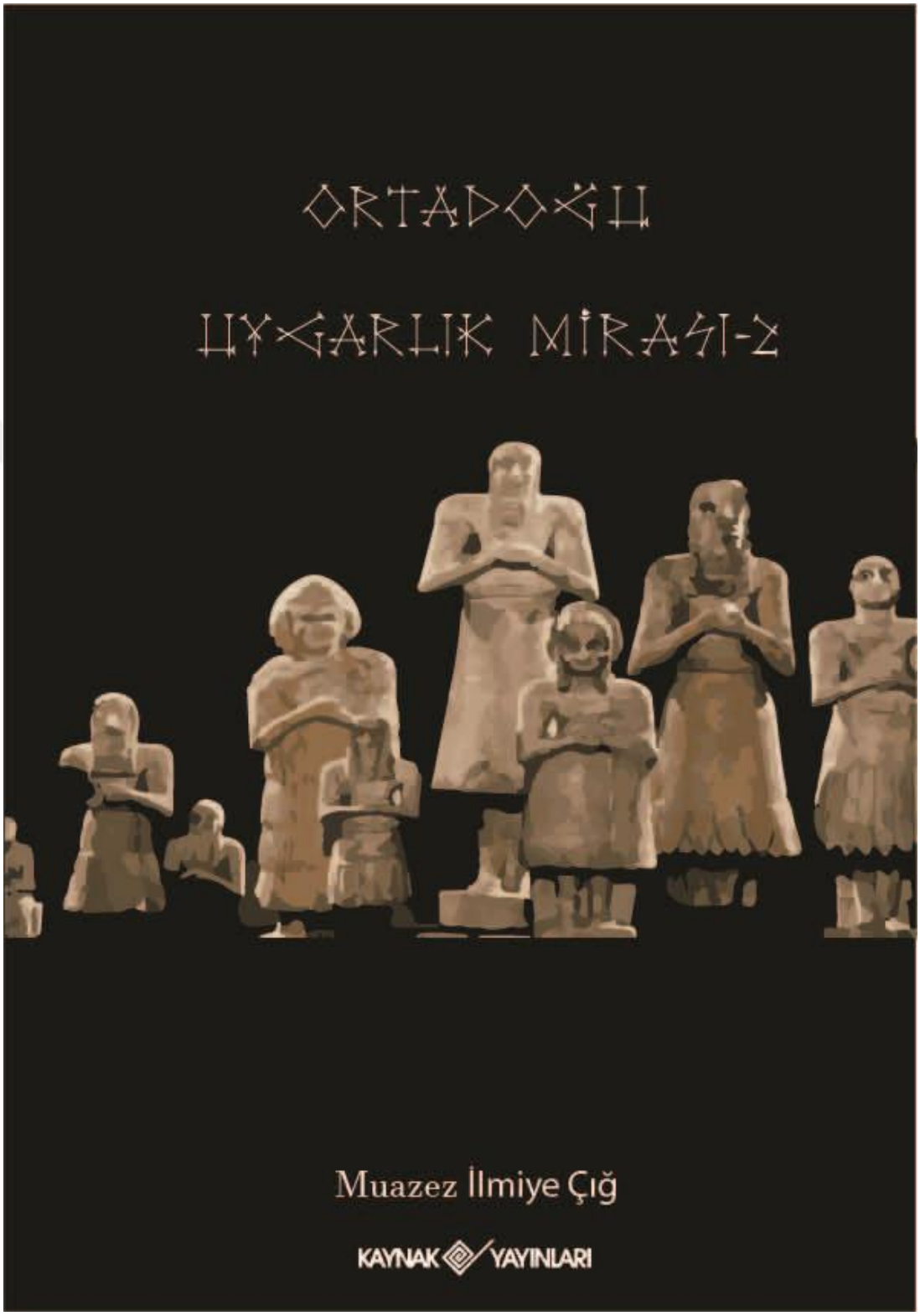
Resim 60- Kitap kapağı 1. Gilgamış tarihte ilk kral kahraman

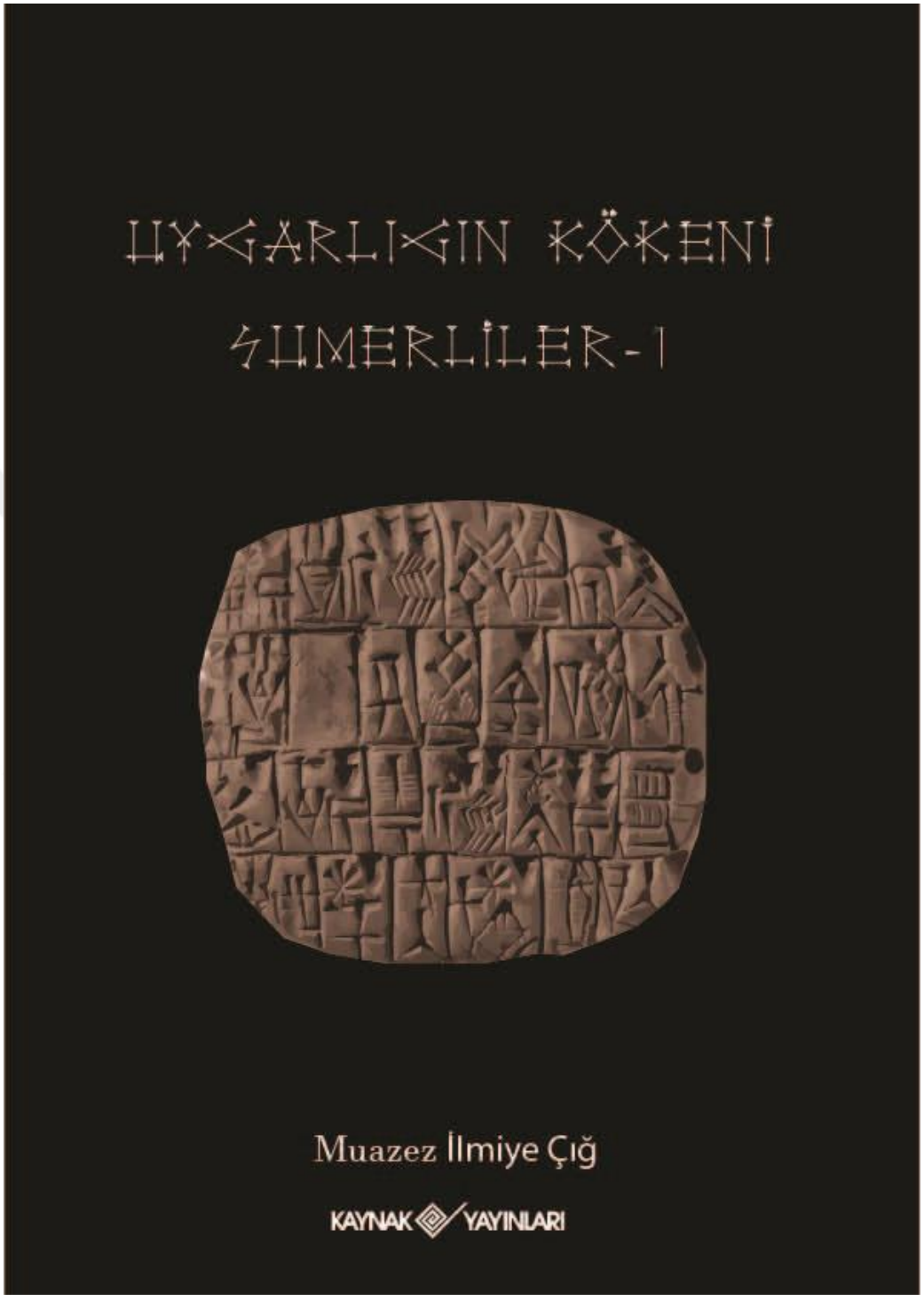
Resim 61- Kitap kapağı 2. Hitit ve Hatuşa

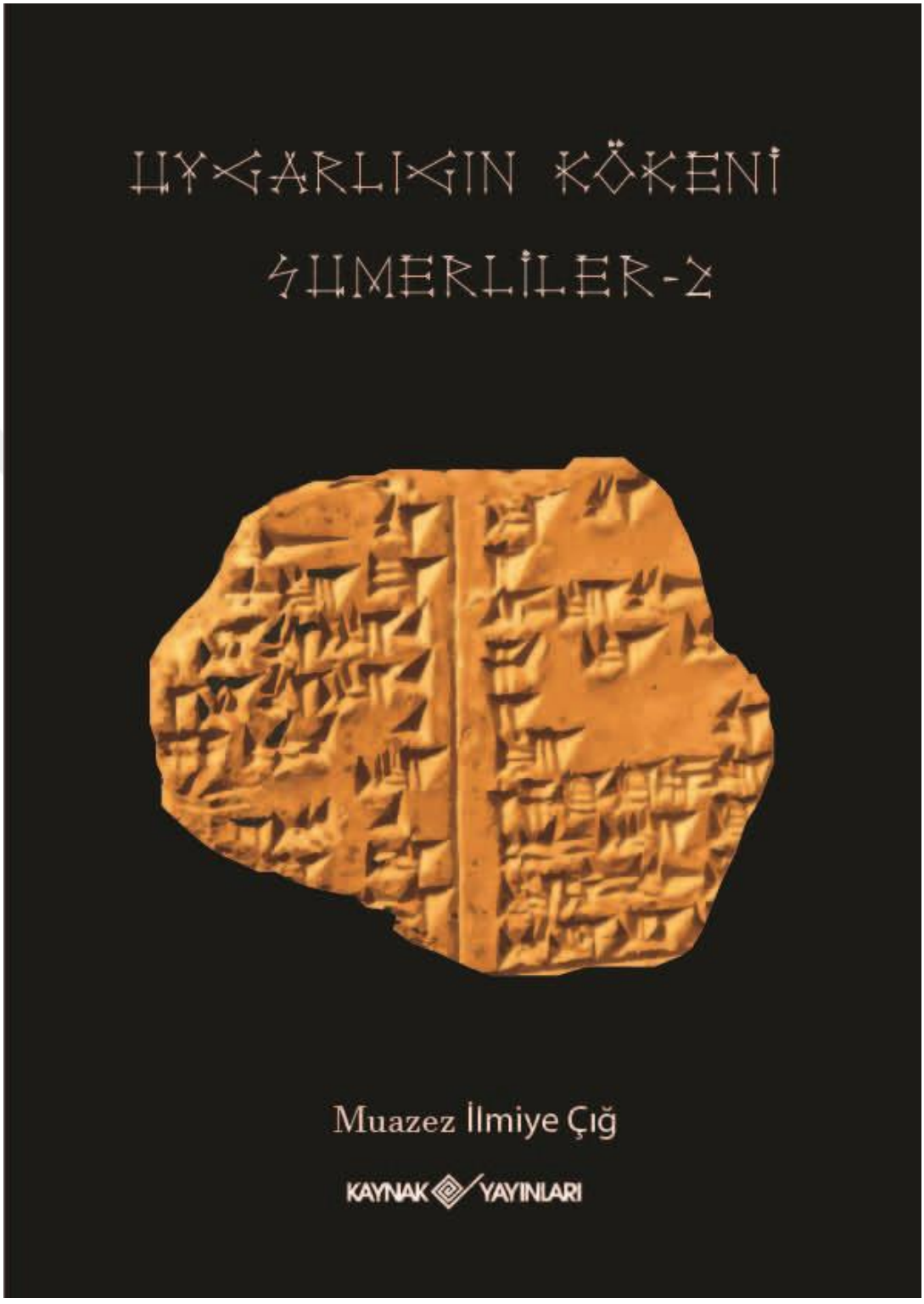
Resim 62- Kitap kapağı 3. Ortadoğu uygarlık mirası 1

Resim 63- Kitap kapağı 4**.** Ortadoğu uygarlık mirası 2

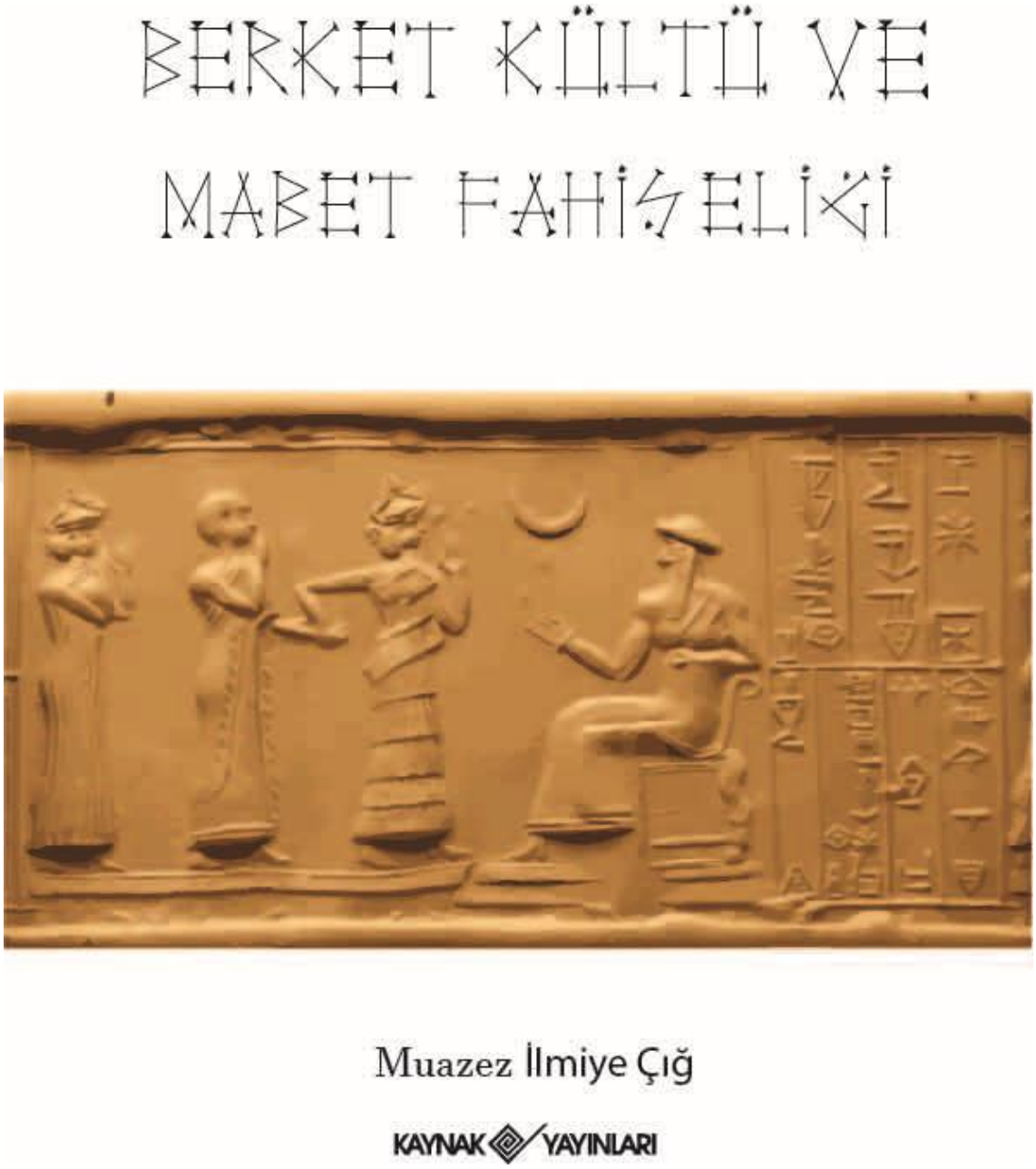
Resim 64- Kitap kapağı 5. Uygarlığın kökeni Sumerliler 1

Resim 65- Kitap kapağı 6. Uygarlığın kökeni Sumerliler 2

Resim 66- Kitap kapağı 7. Sumerliler Türklerin bir koludur: Sumer Türk Kültür Bağları

Resim 67- Kitap kapağı 8. Bereket kültü ve mabet fahişeliği

SUMERLİLERDE TUFAN

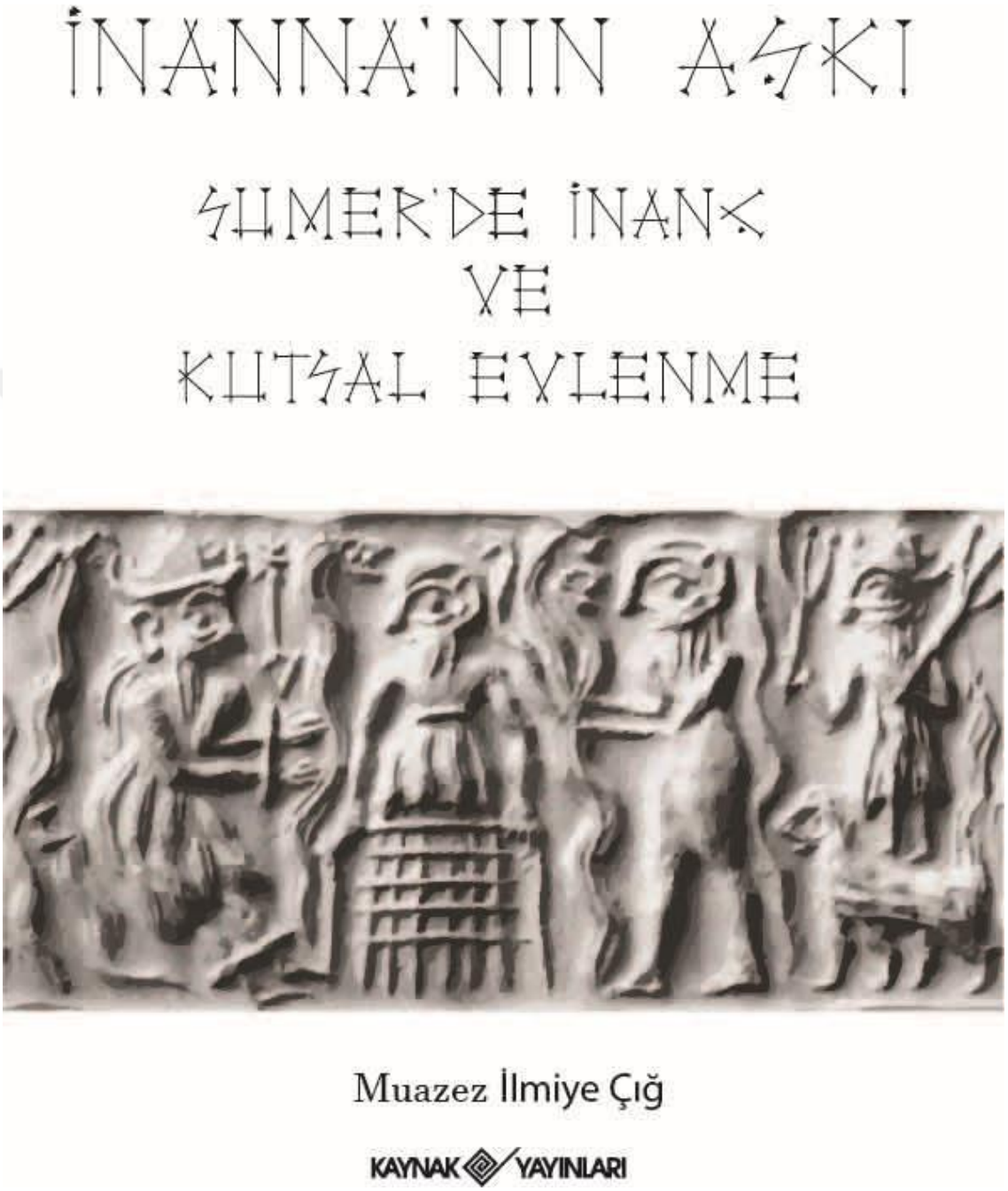
TUFANDA TÜRKLER

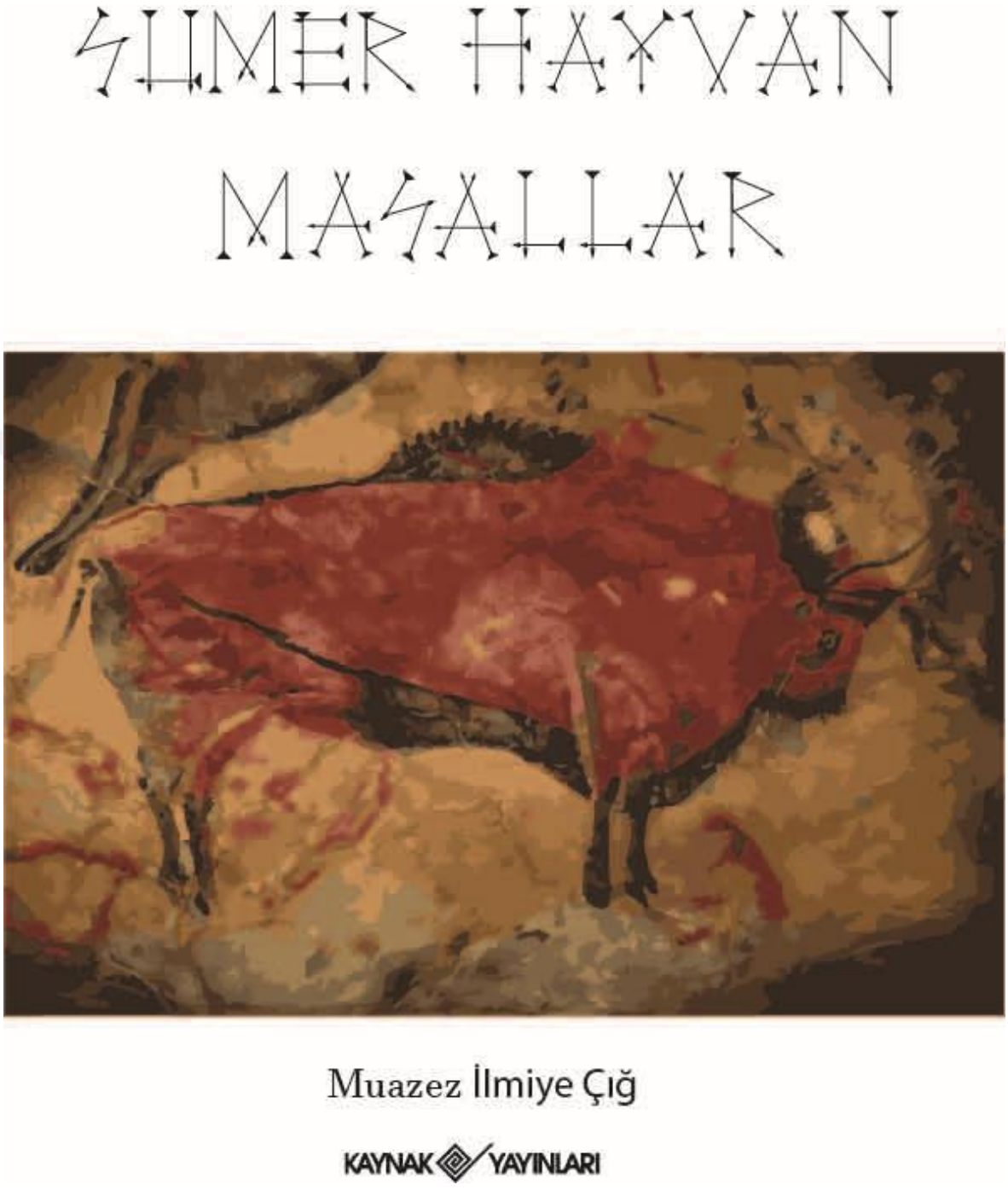
Muazez İlmiye Çığ

KAYNAK YAYINLARI

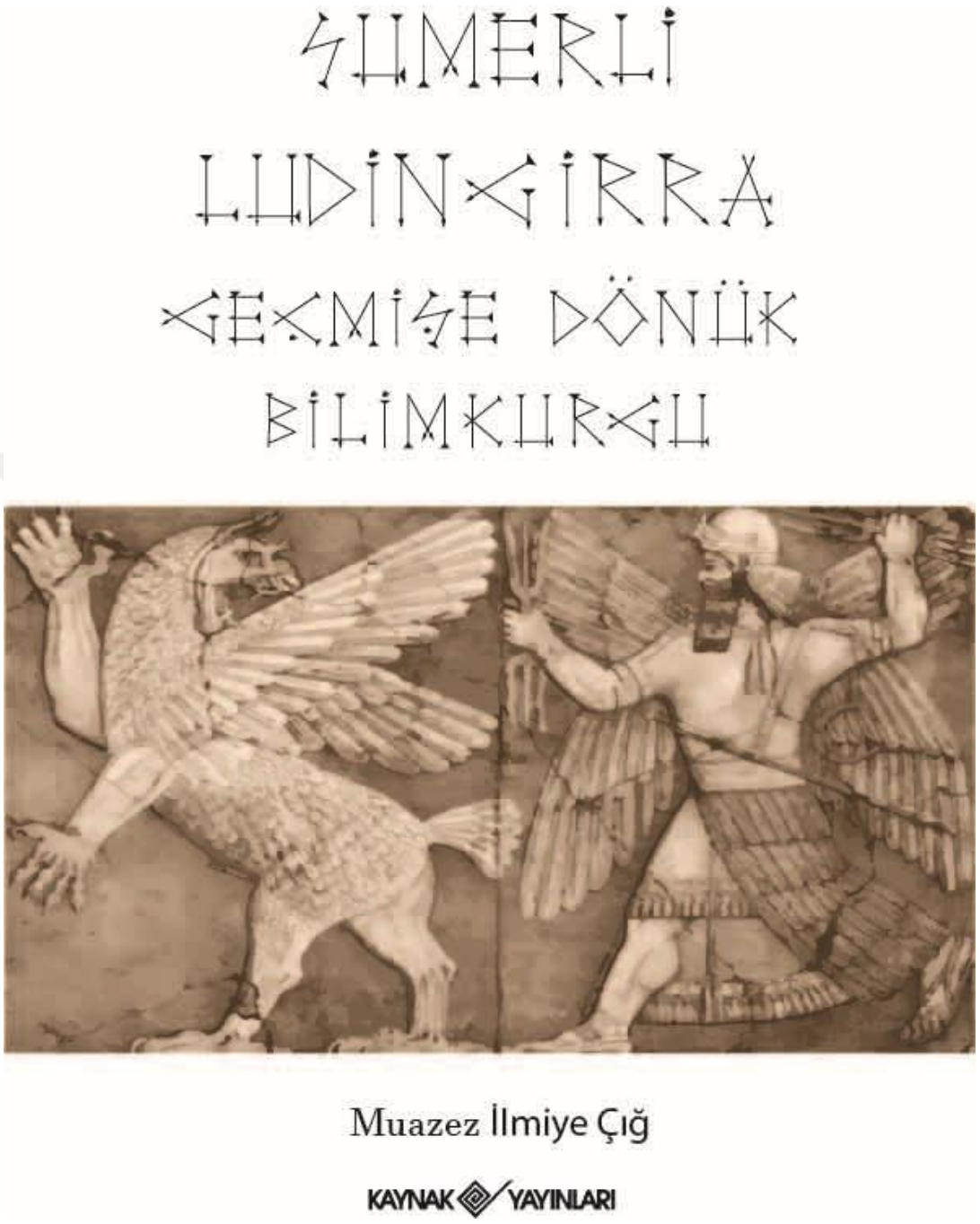
Resim 68- Kitap kapağı 9. Sumerlilerde Tufan- Tufan'da Türkler

Resim 69- Kitap kapağı 10. İnanna'nın Aşkı- Sumer'de inanç ve kutsal evlenme

Resim 70- Kitap kapağı 11. Sumer Hayvan Masalları

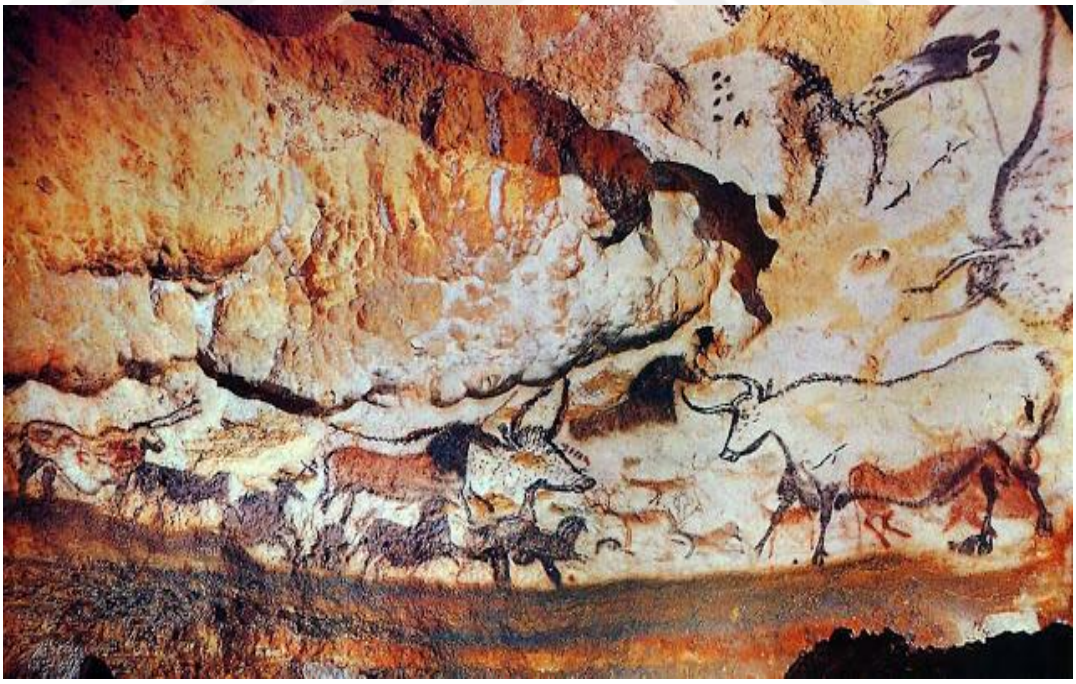

Resim 71- Kitap kapağı 12. Sumerli Ludingirra geçmişe dönük bilimkurgu

SONUÇ

İnsanlık tarihinin en önemli keşiflerinden birisi, yazının icadıdır. Yazı öncesi dönem tarihçiler tarafından "karanlık dönem" olarak kabul edilir. Yaklaşık 50.000 yıl önce çizilmiş olan mağara Resimleri, yazı sistemlerinin ilk şeklini temsil eder. Bu Resimlerin yazı olarak kabul edilmese de insanlık tarihinin ilk yazılı iletişim şekli kabul edilir. Mağaralarda yer alan görseller tesadüfen ya da rastgele çizilmemiştir. Görsellerin bulunduğu mağara bölümleri özellikle yaşam alanı için uygun değildir. İnsanlığın ilk sanatçıları tarafından bilerek bu kısımlar seçilmiştir. Bu da çizilen Resimlerin bazı ritüellerin bir parçası olabileceğini akla getirmektedir.

Bu dönemde çizilen Resimler, (Resim 57) genelde avcılık ya da hayvanlar üzerinedir. Bu durum göçebe olarak yaşayan insan topluluklarının yerleşik hayata geçtiklerinin kanıtı niteliğindedir. İnsan ve hayvan arasındaki ilişkinin artması mağara Resimlerinin de etkilemiştir.

Resim 72- Fransa Lascaux mağara resmi (Curtıs,2017:112-113)

Bazı mağara Resimleri ise el izlerinden oluşmuştur (Resim 58). Boya kullanılarak yapılan bu izler Arjantin, İspanya ve Fransa'da bulunmaktadır.

Resim 73- El Castillo mağarası. (https://www.nationalturk.com)

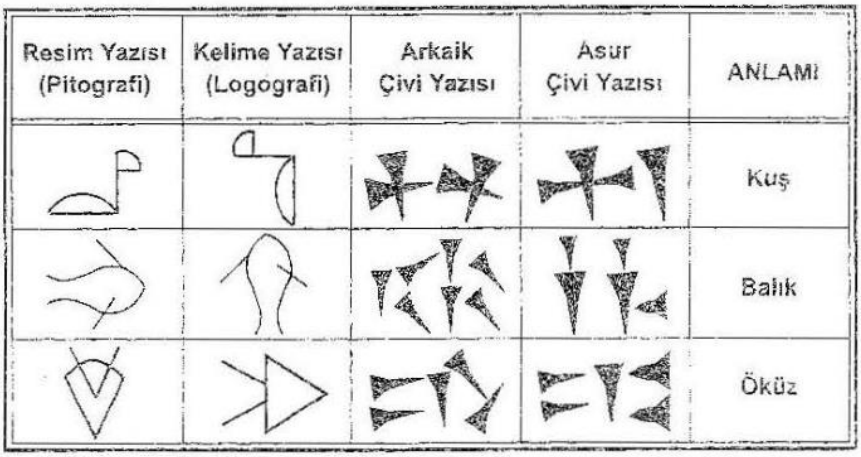
Hayvanların evcilleştirilmesi ve tarımın başlaması insanlık tarihinde önemli bir aşamadır. Bu gelişmeler bizi İ.Ö. 10.000'lere götürür. Yaklaşık olarak bu tarihlerde iletişimin arttığı ya da dilin oluştuğu varsayılır. Bu varsayıma göre iletişim; tarım ve hayvancılık ile birlikte başlamıştır. Yerleşik düzene geçmek insanların gereksinimlerini arttıran bir olgudur. Sınırlı bir bölgede yaşayan topluluklar güvenlik, kanun, din gibi sosyal düzenleyicilere ihtiyaç duymuşlardır. Bu noktada yazı sistemlerinin kökeni olan mağara Resimleri ikinci aşamaya geçerek sembolleşmiştir.

Sembolleşmenin ilk aşaması ideogramdır. İdeogramların düşünce yazısı olduğu kabul gören bir görüştür. Örnek vermek gerekirse yerde uzanan bir adamın gözleri açıksa yaralanmış olduğu kapalıysa ölmüş olduğu anlamını çıkarmak her topluğun çıkarımda bulunabileceği bir durumdur. Dolayısıyla ideogramlar dili değil olayı kaydetmektedir. Bu kayıtlar her kabilenin totemlerine göre farklı da yorumlanabilir (Tan, 2003: 300).

İnsanlık için ideogram yazısının yeterli ya da kullanışlı olmaması normal bir durumdur. Çünkü binlerce karakter ya da yaşanan onlarca olayı anlatmak için çizilecek görseller iletişimin doğasına aykırı bir durumdur. İletişim her zaman en kısa yoldan bir konu üzerinde antlaşmayı seçmiştir.

Çin, günümüzde de ideogram karakterli bir yazı kullanan modern bir ülkedir. Bu yazı sisteminde 7.000'in üzerinde karakter vardır. Karakter sayısının fazla olması Çince yazmayı zorlaştırmaktadır. Çince yazmak için ortalama yedi yıl gibi bir süreye ihtiyaç vardır. Bu yüzden birçok toplumda ideogram yazı yerini piktograma bırakmıştır (Tan, 2003: 300).

İdeogram yazı sistemini takip eden ikinci sistem piktogram yazıdır. Bu yazı sisteminde düşünceden sıyrılan görseller kelimenin bir bakıma sembolü haline gelir. Piktogram yazısı böylelikle herkesin anlayabileceği evrensel bir yazı türüdür. Örneğin; bir güneş sembolü ışık, sıcaklık gibi bir anlama gelirse ideogram, sadece güneşi anlatıyorsa piktogram olur. İletişimin gelişiminde piktogram yazısı ideogram yazısına göre daha kullanışlıdır (Resim 59). Piktogram yazı türünde de bazı kolaylıklar bulunmaktadır. Binlerce karakter geliştirilebilir. Ancak buna rağmen bazı kelimeler Resimle anlatılamaz. Örneğin; hız kelimesini piktogram yazı sistemiyle anlatmak çok zordur (Hughes, 2005: 343).

Resim 74- Karşılaştırmalı yazı örnekleri (http://okuyorumben.com)

Pigtogram yazsından hemen sonra hece yazısı ortaya çıkmıştır. Hece yazısının daha kolay olması sebebiyle yazı sistemleri arasındaki geçiş kolay olmuştur. Ancak bazı topluluklar Hece yazısına geçmeyip piktogram yazısını geliştirdiği de görülmüştür (Hughes, 2005: 343).

Yazı, bu aşamalardan geçerken Resimsel karakterinde hızla kaybetmeye başlamıştır. Yazı karakterleri stilize edilmiştir. Sadeleşen yazı ile birlikte yazı yazan kişi sayısı artmış insanlar arasındaki iletişim de güçlenmiştir.

Mezopotamya bölgesinde yaşayan Sümerler İ.Ö. 3.200'lerde tam anlamıyla bir yazı sistemi kullanmışlardır. Başlangıçta sadece kil tabletler üzerine hesap tutulmak amacıyla başlayan bu yazı işaretlerin de artmasıyla çivi yazısı haline dönüşmüştür. Bu tabletlerde genellikle ödünç alınan ürünler, hayvan sayıları, çiftçi ve kölelerin sayıları yer almıştır. Tabletlerin, ilk örneği eski ismiyle Uruk günümüzde Irak olarak geçen bölgede bulunmuştur. Uruk tabletleri olarak bilinen bu tabletler Sümer çivi yazısının ilk örneğini temsil eder. Bu yazı sivri uçlu kamış kalemlerle yazılmıştır. Kaligrafide kullanılan kesik uçlu kalemlerin geçmişinin de buraya dayandığı düşülmektedir.

Bu yazı sistemini Sümerler dışında diğer Ön Asya uygarlıkları Akad, Babil, Asur, medeniyetleri de kullanmıştır. Çivi yazısının bir diğer kullanım alanı Anadolu'dur. Anadolu'ya yazı Asurlarla birlikte gelmiştir. Kayseri Kültepe civarında (Karum) Pazar yerlerinde yapılan ticaret sayesinde, Anadolu'ya yayılmıştır.

Anadolu'da kurulan bir diğer devlet olan Hititlerde iki yazı sistemine sahiptir. Hititlerde, Çivi yazısı dışında hiyeroglif yazı sistemin de kullanıldığı görülmüştür.

Sümer uygarlığının çivi yazısını kullanmaya başladığı zamanlarda Mısır'da yaklaşık 3100'lerde hiyeroglif yazı ortaya çıkar. 700'den fazla işaretten meydana gelen bu yazı sistemde nesneler Resimlerden meydana gelmiştir. Yazının yönü ise, kuş kafalarının yönelimine göre sağdan sola, soldan sağa veya yukarıdan aşağıya doğru okunur. Mısır uygarlığından bazı işaretler ses değerlerinden oluşmaktadır. Bu nedenle alfabetik veya sesçil yazıyı ilk kullanan topluluk Mısır uygarlığı olarak kabul edilir.

Keskin çizgilerden meydana gelen bu yazı tapınak, mezar ve anıt gibi yapılarda kullanılmıştır.

Mısır yazısını, kendinden önceki toplulukların kullandığı yazıdan ayıran önemli özelliklerden birisi de yazı yüzeyi olan papirüstür. Papirüs bitkisinden elde edilen materyallere, mürekkep kullanılarak yazı uygulanmıştır.

Mısır yazı sistemine bakıldığında piktogramları andıran işaretler vardır. Özellikle ilk dönem de bu yazıda piktogram işaretlerinin fazlalığı dikkat çeker. Daha sonra bu işaretler, sadeleşerek hece ya da sesleri karşılamaya başlar. Zamanla daha da sadeleşerek hiyeratik yazı ve demotik (halk yazısı) şekline dönüşmüştür.

İlkçağın son dönemlerinde yazı, gelişimini tamamlayarak alfabe şeklini almıştır. Fenikeliler alfabeyi ilk kullanan uygarlık olarak tarihe geçmiştir. Sami kökenli bir halk olan Fenikeliler, yaptıkları deniz ticareti sayesinde alfabelerini diğer topluluklara yaymıştır. Böylelikle günümüzde kullanılan alfabelerin kökenini oluşturmuştur. Fenikelilerden sonra alfabeyi ilk kullanan uygarlıklar Yunan ve İbrani uygarlıklarıdır. Özellikle Yunan medeniyeti tamamı ünsüz harflerden meydana gelen Fenike alfabesine, ünlüleri de ekleyerek büyük bir katkı sağlamıştır. Etrüskler aracılığıyla Roma İmparatorluğuna geçen alfabe bu uygarlıkta çok değer görerek kutsal kabul edilmiştir. Batıda alfabetik yazıya sahip milletlerin çoğu bu yazıyı Roma İmparatorluğu'ndan (Resim 60) almıştır.

Resim 75- Roma alfabesi (http://e-wiki.org/tr/images/)

Alfabe, insanlık tarihi açısından çok önemli bir gelişmedir. Yazılı iletişimin son aşaması olan alfabe, dünya üzerindeki çoğu ulus için küçük farklarla da olsa dil öğrenilerek ya da evrensel diller aracılığıyla küresel bir iletişimi sağlamaktadır. Alfabe kullanılmadığı dönemde felsefe ve edebiyatın yaygın olamaması normal bir durumdur. Birçok toplum kendi filozofunu ve edebi eserlerini üreterek alfabe aracılığıyla gelecek nesillere aktarma olanağına sahip olmuştur.

Alfabeden sonra kâğıt da keşfedilmiştir. Çinliler tarafından keşfedilen kâğıt 12. yüzyılda Avrupa'ya yayılmıştır. Daha önceleri taş gibi sert materyallere kazınan Resimler anlatılmak istenileni sunamazken kâğıtla birlikte bu sorun ortadan kalkmıştı.

Alfabe ile birlikte basılı kitaplar ve kaligrafide zaman içinde ortaya çıkmıştır. Özellikle 15. yüzyılda matbaanın keşfiyle, yazı geniş kitlelere ulaşmıştır. Grafik tasarımın önemli alanlarından olan tipografi, bu saye de bir uzmanlık alanı ortaya çıkmıştır.

Günümüzde iletişim, teknolojinin de gelişmesiyle kitle iletişim araçları tarafından sağlanır. Yazının icat edildiği dönemden günümüze kadar olan süreçte toplumlar arasındaki iletişim daha kolay hâlâ gelmiştir. Küreselleşme dediğimiz olgu

iletişimin artmasıyla ortaya çıkmıştır. 2000'li yıllardan sonra ileri teknoloji ürünü bilgisayar ve telefonların ortaya çıkmasıyla teknoloji dili oluşmuştur. Daha hızlı yazmak amacıyla Fenike alfabesinde olduğu gibi sadece ünsüzler kullanılan bu dil şimdi de yerini emoji adı verilen duyguları anlatmaya yarayan ifadelere bırakmaktadır. İdeografik ve piktografik yazıyı andıran bu Resimler, insanlığın tarih öncesi dönemlerdeki kullandığı sembolleri andırmaktadır.

KAYNAKÇA

AKBULUT, Ural (2012). *Mağara Resimleri 40 Bin Yıl Öncesinden Bize Ulaştı,* 1-5, http://www.uralakbulut.com.tr_[8 Şubat 2018].

ALEXİOU, Stylianos (1991). *Minos Uygarlığı,* İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

ALPARASLAN, Metin (2009). *Hititolojiye Giriş*, İstanbul: Türk Eskiçağ Bilimleri.

AYDIN, Fuat (2011). *Batı İslam Arkelojisinin Algısı,* Ankara: Eskiyeni Yayınları.

BECER, Emre (2011). *İletişim ve Grafik Tasarım,* Ankara: Dost kitabevi.

CARTER, Ron (1981). *Uygarlık Tarihi,* İstanbul: Remzi Kitabevi Yayınları

CURTIS, Gregory (2017). *Mağara Ressamları,* İstanbul: Redingot kitap

ÇAHA, Ömer (2016). *Siyası Düşüncelere Giriş,* İstanbul: Dem Yayınları.

ÇIĞ, Muazzez İlmiye.-a (2016). *Ortadoğu Uygarlık Mirası-1*, İstanbul: Kaynak Yay.

ÇIĞ, Muazzez İlmiye.-b (2016). *Hitit ve Hattuşa İşka'ın Kaleminden*, İstanbul: İnkılap Kitapevi Yayın Sanayi ve Ticaret.

EBERHARD, Wolfram (2010). *En Eski Devirlerden Zamanımıza Kadar Uzak Doğu Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

FARTHİG, Stephen (2012). *Sanatın Tüm Öyküsü,* Çin: Hayalperest Yayınevi.

FAULMANN, Carl (2001). *Yazı Kitabı,* İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.

FREDERİC, Louıs (1974). *Medeniyet Tarihi*, İstanbul: Doğan Kardeş Matbaacılık Sanayi A.Ş. Basımevi.

FREEMAN, Charles (2003). *Mısır, Yunan ve Roma Antik Akdeniz Uygarlıkları.* Ankara: Dost Kitapevi.

FREUD, Sigmund (2015). *Psikanalize Giriş*, İstanbul: Cem Yayınevi

FRİEDRİCH, Johannes (2000). *Kayıp Yazılar ve Diller,* İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

FROMM, Erich (2013) *Yeni Bir Toplum,* İstanbul: Say Yayınları

GENÇ, Necla Güneş (2013). *Eski Çağ'da Önasya'da Yazı ve Diller,* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, dan. Doç. Dr. Esma Reyhan, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

GİRGİN, Güneş (2006). *Fenikeliler'de Akdeniz Ticareti,* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, dan. Yrd. Doç. Dr. İ. Hakan MERT Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya

GÜNEŞ, Ahmet (2013). "Kil Tabletlerden Elektronik Tabletlere: İletişim Araçlarının Tarihsel Gelişim Süreci", *E-Journal of New World Sciences Academy,* ss. 277-300.

GÜZEL, Kadir (2015). *ÖnAsya ve Ege Uygarlıklarında İlk Yazılı Kaynaklar,* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, dan. Yrd. Doç. Dr. Gülçin İlgezdi Bertram Kırşehir: Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırşehir.

HALİS, Göktuğ (2016). *Simgebilim Perspektifinden Göbeklitepe Tapınakları,* İstanbul: Ozan Yayıncılık.

HARMANKAYA, S. - KÖROĞLU, K., - SİVAS, H. (2013*) Eski Mezopotamya ve Mısır Tarihi*, Eskişehir: Anadolu Üniverstesi

HIRÇIN, Selen (1998). *Çivi Yazısı*, İstanbul: Ege Yayınları.

http://www.uralakbulut.com.tr/wp-content/uploads/2009/11/hiyeroglif.pdf [02.05.2019].

http://www.wikizero.biz/index.php?q=aHR0cHM6Ly90ci53aWtpcGVkaWEub3JnL3dpa2kvRXRub2dyYWZ5YQ. [24.01.2019] –a.

http://www.wikizero.biz/index.php?q=aHR0cHM6Ly90ci53aWtpcGVkaWEub3JnL3dpa2kvUHNpa2FuYWxpeg. [20.07.2019] –b.

http://www.wikizero.biz/index.php?q=aHR0cHM6Ly90ci53aWtpcGVkaWEub3JnL3dpa2kvVml6eW9u. [20.07.2019]. -c

https://tr.wiktionary.org/wiki/antropolog. [24.01.2018].

HUGHES, John. (2005). "Diller ve Yazı", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi,* Sayı 2, ss. 339-351.

İNAN, Afet (1956). *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti,* Ankara: Türk Tarih Kurumu.

JEAN, Georges (2015). *Yazı İnsanlığın Belleği,* İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, Genel Kültür Dizisi.

JUNG, Carl (2005). *Dört Arketip,* İstanbul: Metis Yayınları.

JUNG, Carl (2015). *İnsan ve Sembolleri,* İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Kafesoğlu, İbrahim. (2007). *Türk Milli Kültürü,* Ankara: Ötüken Neşriyat A.Ş.

KINAL, Füruzan (1983). *Eski Mezopotamya Tarihi*, Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları.

KÖROĞLU, Kemalettin (2006). *Eski Mezopotamya Tarihi,* İstanbul: İletişim Yayınları

KRAMER, Samuel Noah (2002). *Sümerler,* İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

LEWİN, Roger (2004). *Modern İnsanın Kökeni*, İstanbul: Say Yayınları

MANUELİAN, Peter Der (2015). *30 Saniyede Antik Mısır, Caretta Reklam ve Hakla ilişkiler.*

MATHERS, Westcott (2011). *Kabalaya Giriş ve Sefer Yezirah,* İstanbul: Hermes Yayınları.

MEMİŞ, Ekrem (2001). *Eskiçağ Türkiye Tarihi- En Eski Devirlerden Pers İstilasına Kadar,* Konya: Çizgi Kitapevi

MİTHEN, Steven (2000). *Aklın Tarih Öncesi,* Ankara: Dost Kitabevi.

ÖZBAY, Murat (2005). Bilim ve Kültür Aktarıcısı Olarak Yazı*, Türkiyat Araştırmaları,* Sayı 2, ss. 67-74.

PİERCY, Joseph (2013). *Symbols: A Universal Language*. Michael O'Mara Books

PİSCHEL, Gina (1981). *Sanat Tarihi Ansiklopedisi,* Milano: Görsel Yayınlar Ansiklopedik Neşriyat Ticaret ve Sanayi A.Ş

SARI, İsa (2013). "Rosetta Taşı ve Mısır Hiyerogliflerinin Çözümü", https://www.isa-sari.com/rosetta-tasi-ve-misir-hiyerogliflerinin-cozumu/Tan, Enis Timuçin. (2003). *Fonetik Alfabenin Bulunuşundan Matbaanın İcadına Kadar Olan Süreçte El yazısı Gelişimi ve Çağdaş Tipografiye Katkıları,* Ankara: Palmiye Yayınevi.

TAŞPINAR, Emin (2018). *Mikenai Seramiği,* Erzurum: file:///D:/Users/pc/Desktop/MIKEN_SERAMIGI_EMIN_TASPINAR.pdf.pdf [10.05.2019].

TURANİ, Adnan (1992). *Dünya Sanat Tarihi,* İstanbul: Remzi Kitabevi

UMBERTO, Eco (2004). *Avrupa Kültüründe Kusursuz Dil Arayışı*, çev. Kemal Atakay, İstanbul: Literatür Yayınları.

WOLF, Maryanne (2017). *Proust ve Mürekkep Balığı,* İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.

YALÇINKAYA, Işın (1989). *Alt ve Orta Paleolitik Yontmataş Endüstrileri Biçimsel Tipolojisi ve Karain Mağarası,* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

YİĞİT, Turgut (2005). Hitit Çivi Yazısının İlk Ortaya Çıkışı, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı 37, Cilt 24, ss. 79-86.

ÖZGEÇMİŞ

Ad, Soyadı **:** S. Belen Özşahin
Doğum Yeri ve Yılı : Ankara, 1989
Yabancı Dil **:** İngilizce

Eğitimi:

Yüksek Lisans : 2019, Dokuz Eylül Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü, Grafik Anasanat Dalı
Lisans : 2014, İstanbul Aydın Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Grafik Tasarım Bölümü
Ön Lisan : 2010, Gazi Üniversitesi, Meslek Yüksek Okulu, Grafik Tasarım Bölümü
Lise : 2008, Osman Paşa Anadolu Meslek Lisesi, Grafik Tasarım Bölümü

İş Tecrübesi:

2018, Huriye Mehmet Akçasakız İlköğretim Okulu, Öğretmen